

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра соціальної психології

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

**«Емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості
студентів»**

**«Emotional and behavioral factors of the communicative sphere of students'
personality»**

Виконала: здобувач заочної форми навчання
спеціальності 053 Психологія
Барбул Христина Андріївна
Керівник кандидат психологічних наук
Медянова О.В. _____

Рецензент: к.психол.н., професорка, професорка кафедри
диференційної та спеціальної психології Одеського
національного університету імені І.І.Мечнікова,
Кременчуцька М.К.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
соціальної психології
№ _ від травня 2024 р.

Завідувачка кафедри соціальної
психології Кононенко О.І.

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № _____
протокол № __ від __. __. 20__ р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

_____ Родіна Н. В. _____
(підпис) (прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1 Теоретичні аспекти вивчення категоріального апарата, що стосується комунікативної сфери особистості, її структурних елементів та чинників розвитку.....	6
1.1 Теоретичний аналіз розвитку поняття комунікативна сфера особистості та її структурних елементів.....	6
1.2 Теоретичний аналіз чинників розвитку комунікативної сфери особистості.....	12
1.2 Емпатія та агресивність як емоційно-поведінкові чинники розвитку комунікативної сфери особистості.....	14
Висновки до I розділу	19
Розділ 2. Емпіричне дослідження емоційно-поведінкових чинників комунікативної сфери особистості.....	20
2.1. Організація, методи та методика емпіричного дослідження.....	20
2.2. Кількісний аналіз отриманих у емпіричному дослідженні даних.....	21
2.3 Порівняльний аналіз груп піддослідних.....	33
2.4 Кореляційний аналіз показників емпіричного дослідження.....	39
2.5 Рекомендації що до розвитку комунікаційної сфери особистості студентів.....	46
Висновки до II розділу.....	47
Висновки	49
Список використаних джерел	53
Додатки	58

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Здатність людини до ефективної комунікації з оточуючими, суспільством та світом взагалі у сьогоденному інформаційному суспільстві є вирішальним чинником її успішної самореалізації, знаходження свого місця у суспільстві, професіоналізму.

Розвинутість комунікативних здібностей, узгодженість складових комунікативної сфери особистості, відповідність індивідуально-психологічних характеристик особистості максимальному ступеню сформованості її комунікативної компетентності та конгруентності комунікативній культурі певного професійного та суспільного середовища, у сучасності стає підґрунтям загальної ресурсності індивідуальності, обов'язковою умовою її розвитку та задоволення своїм життям.

У вивченні комунікативних характеристик особистості існує велика різноманітність теоретичних та експериментальних підходів. У роботах психологів визначені поняття комунікативних здібностей (Г. Васильєв, К. Платонов), комунікативного потенціалу особистості (А. Бодаєв, В. Рижов), комунікативної сфери особистості (Л. Колмогорова), комунікативності (Ю. Ханін), комунікативної компетентності (М. Аргайл, Р. Белл, Н. Хомський, Д. Хайсз, Ю. Хабермас, Д. Хаймс, Дж. Уаймен, Д. Адаір, Д. Бернет, С. Максименко, І. Бех, М. Заброцький, М. Мамарчук, О. Юхимець, Т. Пономаренко, С. Паршук, С. Шевченко ін.), та навіть комунікативного світу особистості (Л. Копець, В. Гордієнко).

Незважаючи на велику кількість дослідження термінологічної узгодженості у формулюваннях та повного розумування впливу чинників, що сприяють найбільшому розвитку комунікаційної сфери особистості досягнути поки що не вдалось. Це свідчить і про різноманітність підходів дослідників до проблематики комунікативних можливостей особистості, і про складність самого феномену комунікативної діяльності людини, і про нелінійність всередині

особистісних зв'язків складових, що сприяють процесу комунікативної реалізації людини у сучасному суспільстві.

Тому тема нашого дослідження є актуальною та своєчасною, особливо у світлі необхідності свідомого розвитку комунікативної компетентності юнацтва у період отримання вищої професійної освіти, засвоєння ними досягнень та вимог комунікативної культури сучасного періоду розвитку прогресивного людства.

В умовах військового часу, коли зростає загальна агресивність зовнішніх обставин життя, дуже важливим стає збереження балансу здорової агресивності, як здатності до самозахисту, та емпатії до оточуючих, як для психологічного здоров'я особистості, так і для комунікативної успішності кожного, що в свою чергу стає підґрунтям для єдності та згуртованості нашого суспільства проти зовнішньої загрози.

Об'єкт дослідження – комунікативна сфера особистості студентів.

Предмет дослідження – емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості студентів.

Мета – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості студентів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз змістів що характеризують у сучасній науці комунікативну сферу особистості, визначити підходи до аналізу її структури, а також чинники, що впливають на її розвиток.

2. Емпірично дослідити емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості студентів.

3. Виявити і проаналізувати емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості студентів.

Методи дослідження: у теоретичній частині дослідження були використані методи порівняння, аналізу, синтезу, систематизації теоретичного матеріалу з обраної теми. У емпіричній частині дослідження були використані: Тест для визначення комунікативних здібностей студентів (Р. Гумінна) [11]; Опитувальник «Діагностика комунікативної толерантності» В. Бойко [39];

Методика виявлення рівня емпатійних тенденцій І.М. Юсупова [39]; Методика експертної оцінки невербальних комунікацій А. М. Кузнецова [9]; Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В.Бойко) [23].

Для кількісного аналізу біли використані методи математичної статистики – кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона), для порівняння груп використовувались однофакторний дисперсний аналіз (коефіцієнт Фішера) та t-критерій Стюдента. Всі розрахунки виконані за допомогою пакету програми IBM SPSS Statistics 22.

Організація і база проведення емпіричної роботи: дослідження проводилося дистанційно, через соціальні мережі. Вибірка складалася з респондентів студентської аудиторії ВНЗ м. Одеси. Генеральна сукупність респондентів складає 56 осіб.

Практичне значення роботи: отримані результати можуть бути використані у психологічному консультуванні; для психологічного супроводу вищої освіти з метою формування максимального розвитку комунікативної сфери особистості здобувачів вищої освіти, у тренінгах розвитку комунікативних можливостей особистості.

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки до розділів, 9 таблиць та 9 рисунків, загальний висновок та список літератури, додаток. Загальний об'єм – 65 сторінок, з них основного тексту – 52 сторінок, списку літератури – 46 джерела.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІАЛЬНОГО
АПАРАТА, ЩО СТОСУЄТЬСЯ КОМУНІКАТИВНОЇ СФЕРИ
ОСОБИСТОСТІ, ЇЇ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІ ТА ЧИННИКІВ
РОЗВИТКУ

1.3 Теоретичний аналіз розвитку поняття комунікативна сфера особистості та її структурних елементів

Сучасне суспільство неможливо уявити без постійної різноманітної комунікації як у професійній, так і у особистісній сфері життя людства. Спілкування стало базисом інформаційного суспільства. Тому сучасна людина потребує свідомого максимально можливого для неї розвитку комунікативних ресурсів для самореалізації та звичайного щасливого життя.

Глобальні процеси інформатизації, постійна залученість кожного до комунікативного процесу, на думку В. Коновал, призвело до формування сучасного світу, як мережи, бо мережева структура охопила всі ланки життя суспільства [15]. «Інформаційні потоки пронизують усі сфери функціонування суспільства, при потребі перетворюючись на інформаційні «торнадо»» [18, с.118], у якому людині потрібно не тільки не потонути, але й успішно функціонувати. Тому актуальність розглядання чинників, що розвивають ресурсність комунікативної сфери особистості не втрачає своєї значимості у сьогоденні.

В психологічній літературі використовується як термін «спілкування», що є продуктом вітчизняної науки за М. Філоненко та ін. [36, с.9; 18; 26], так і термін «комунікація», що частіше використовується у англійській психологічній науці. Змістовно терміни практично ідентичні, та позначають «спільність», «з'єднання», «повідомлення» [36, с.9]. Більшість вітчизняних дослідників розрізняють ці поняття, вважаючи, що на відміну від комунікації поняття «спілкування» висловлює усю складність сприйняття світу людських

взаємовідносин з їх цінностями та суб'єктивними смислами, а комунікація фокусується лише на процесі передачі інформації.

К. Галацин та А. Хом`як, на підставі аналізу словників та наукової літератури дають таке визначення спілкуванню, воно «є сукупністю взаємодій людей, спільнот, у яких відбувається обмін інформацією, вміннями та навичками, досвідом і результатами життєдіяльності» [18, с.9]. У процесі спілкування, за авторками, люди організують своє життя, діяльність; створюють обмін інформацією; при звертанні один до одного з проханнями, завданнями та вимогами, люди впливають один на одного, а тому формуються як цілісна суспільна єдність. Отже авторки роблять наголос саме на об'єднуючій функції спілкування у суспільстві.

За результатами своїх досліджень К. Галацин та А. Хом`як надають своє бачення цієї термінологічної дилеми, розмежовуючи поняття по домінуючим функціям феноменів: «термін «комунікація» може розглядатись як окремий випадок зв'язку, спілкування – як окремий випадок взаємодії» [18, с.10]. При комунікації різних суб'єктів (людей, організацій, спільнот) допустим різний рівень комунікативних вмінь, які не обмежуються лише мовленням, а включають увесь комплекс проявів комунікативної поведінки людини, у який входять також соціально-перцептивні й інтерактивні вміння суб'єкта спілкування [18, с.10-11].

На підставі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, авторки виокремлюють таку структуру спілкування, що поєднує три компоненти: комунікативний компонент (забезпечує обмін інформацією), інтерактивний компонент (організує взаємодію) і перцептивний компонент (за для взаємовпливу і взаєморозумінню) [18] (рис.1.1). Таким чином, комунікативна складова спілкування характеризує особливості процесу обміну інформацією між різними суб'єктами спілкування. Тобто, авторки підтримуються підходу, що спілкування більш складний процес, чим комунікація.

Засоби комунікації бувають різними: мовними (вербальними) чи мімікою, позою, жестами та ін. (невербальними). Інтерактивна складова спілкування включає засоби та стилі взаємодії, які можуть бути дуже

різноманітними. Перцептивна складова – містить у собі процес взаємного сприйняття та розуміння суб'єктами спілкування.

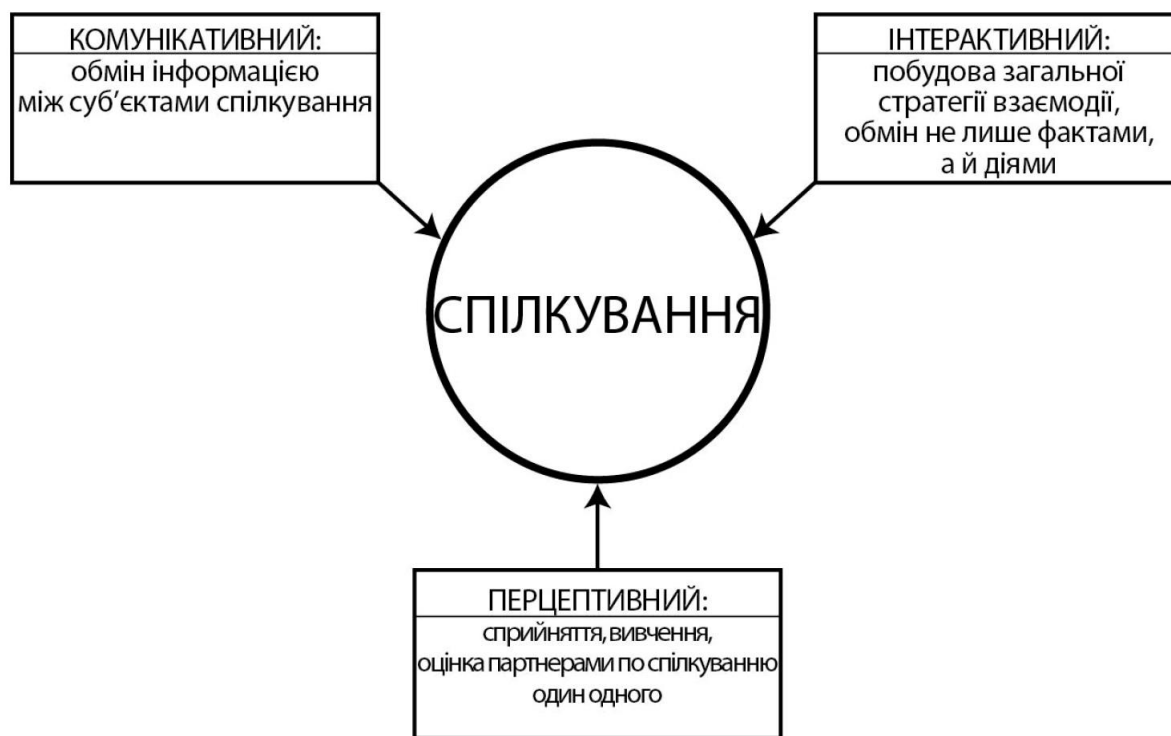

Рисунок 1.1. Структура спілкування за К. Галацін та А. Хом`як [18, с.11]

Всі три компоненти спілкування дуже залежать від комунікативної культури спілкуючихся, від їх бажання порозумітися, від наявності у них емпатійного стилю сприйняття інших [18], від мотиваційно-ціннісної компоненти [28], тобто від індивідуально-психологічних характеристик людей. Так В. Кан-Кулік [18] акцентує увагу на впливі комунікабельності, соціальної спорідненості, альтруїстичних тенденціях особистості, як чинниках формування успішної комунікативної діяльності людини.

Таким чином, «комунікативна діяльність – специфічно-культурна форма спілкування, живий обмін інформацією між людьми за допомогою знаків і символів, за якого інформація передається цілеспрямовано, приймається вибірково, а взаємодія здійснюється відповідно до певних правил і норм та рівня соціального інтелекту учасників комунікацій» [18, с.12].

У процесі комунікації особистість вирішує три цілі: передачу інформації, зміну обставин діяльності чи відносин з суб'єктом комунікації та задовільнена своїх особистісних потреб (співчуття, уваги тощо) [28, 29]. За орієнтацією комунікативна діяльність розподіляється на особистісно- та соціально-орієнтовану [29], та характеризується, за поглядами І. Беха [3], як соціальною, так і індивідуально-особистісною репрезентативністю цього процесу. Соціальна репрезентативність обумовлена зовнішніми обставинами комунікативної діяльності, а індивідуально-особистісна репрезентативність виявляється у індивідуально-психологічних особливостях тих, хто спілкується. Тому для процесу комунікативної діяльності особистості важливим є також зворотний зв'язок, що надає можливість корегувати комунікативний процес за для його ефективності. Це в свою чергу робить актуальним можливість цей зв'язок розуміти та декодувати. Тобто актуалізується важливість у структурі комунікативної сфери особистості, що забезпечує комунікативну діяльність, комунікативних здібностей.

Особистість має не лише мати генетично чи соціо-культурно обумовлені комунікативні здібності, а й опанувати ними, тобто розвинути комунікативну компетентність. А самим сенситивним періодом розвитку комунікативних здібностей, їх поступового перетворення у комунікативну компетентність є підлітковий та юнацький вік [5, 7]. Саме у віці ювеналів відбуваються суттєві зміни у всіх сферах, вони забезпечують формування особистісних комунікативних ресурсів.

На думку як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників цей процес обумовлений її формуванням та становлення юнацтва, пов'язане з особистісним розвитком, самопізнанням і засвоєнням різних технік спілкування та поведінкових дій [5,7].

Вітчизняні дослідники (Л. Петровська, Б. Ананьєва, Г. Андрєвої, І. Зимньої, О. Леонтєва) [15, 18, 28, 29] сформуvalи декілька класифікацій структури комунікативної діяльності, більшість яких включає детальну диференціацію трьох основних складових спілкування (рис.1.1), у зарубіжній психологічній літературі наголос робиться на деталізації та розробці моделей самого процесу передачі інформації, тобто суто комунікації.

Термін «комунікація» розглядався у зарубіжній психології у контексті парадигм: 1) біхевіоризму: основою комунікації вважається не мова як система, а мовні сигнали (вербальні та невербальні). Завдяки використанню яких вдається розвинути у особистості комунікативні здібності [5]; 2) «символічного інтераціоналізму (персоналізму), де комунікація є внутрішньою метафізичною властивістю особистості відкривати власне відчуття іншого» [5, 43, 44].

Спілкування вивчалось у вітчизняній науці, 1) з позиції дієвого підходу, як важливий елемент діяльності особистості, та розглядались різноманітні аспекти цілого процесу вченими К. Абульханова-Славською, О. Бодальовим, Н. Драгомирецьким, М. Лісіним, В. Леонтьєвим [28, 18, 36]. Однак цей феномен розглядався не як система [28]; 2) з позиції структурно-функціонального підходу, як особлива частина особистості, що забезпечує процес спілкування; 3) з позиції системно-особистісного підходу, як складне поліфункціональне явище. Існує декілька структур цих функцій, що відображаються також на засобі структурування комунікативної сфери особистості; 4) з позиції компетентнісного підходу, як комунікативну компетентність, комунікативну культуру; 5) з позиції комунікативної методології постнекласичного підходу [16], що розглядає особистість як систему стосунків та формує поняття комунікативного світу особистості.

За визначенням Л. Копець та В. Гордієнко «Комунікативний світ – це частина ментального світу особистості, це соціальний світ взаємодії та стосунків у її особистому сприйнятті й аналізі» [16]. Структурність його визначається цінностями та світоглядними орієнтаціями та суттєво впливає на всі види комунікативної активності особистості. Комунікативний світ особистості презентує силу Я-особистості та міру володіння своїми життєвими ситуаціями. Основними параметрами системи стосунків комунікативного світу, на думку авторів, є гармонійність або конфліктність, або невизначеність. Тому дуже цікавим стає розгляд чинників, що впливають на модальність емоцій особистості у відносинах з оточуючими, світом в цілому (наприклад, пари протилежностей емпатія – агресивність).

За визначенням Л. Колмогорової комунікативна сфера особистості розглядається як інтегративна система комунікативних особливостей, які сприяють формуванню та підтримці взаємодії особистості з іншими людьми, розвитку самої особистості як активного учасника процесу спілкування [2]. Спираючись на системно-особистісний підхід, авторка розглядає комунікативну сферу як систему, що притаманна суб'єкту спілкування з позицій внутрішніх (мотиваційних, когнітивних, емоційних та поведінкових) складових особистості.

Однією з найбільш важливих складових комунікативної сфери є комунікативна толерантність, яку досліджують як стійку особистісну рису, що визначає ставлення людини до оточуючих [19, 31]. За концепцією В. Бойко [20] комунікативна толерантність буває: ситуаційною, тобто проявляється у відношенні до конкретних людей та явищ; типологічною, що має відношення до певного типу суб'єктів комунікації; професійною, що формується при професіоналізації та дає можливість позитивно ставити до особливих ситуацій чи станів людини; загальною, що відображає тенденцію ставитися до людей в цілому позитивно, з повагою до різноманіття їх індивідуальностей.

Комунікативна толерантність вважається обов'язковою складовою комунікативної компетентності, особливо для соціономічних професій [31].

Дослідження комунікативної компетентності також дуже актуально у сьогоденні, йому присвячені роботи зарубіжних авторів М. Аргайл, Р. Белл, Д. Хайсз, Ю. Хабермас, Д. Адаір, Д. Бернет, Д. Хаймс, Н. Хомський та ін. та вітчизняних С. Максименко, І. Бех, М. Заброцький, О. Корніяка, Л. Мамчур, Т. Пономаренко, С. Паршук, С. Шевченко, О. Юхимець, ін. [1, 22, 25, 40, 41]

О. Корніяка дає таке визначення тлумачення комунікативної компетентності, як здатності «налагоджувати продуктивні ділові та міжособистісні взаємини з оточенням, успішно розв'язувати професійно-комунікативні завдання, забезпечувати комфортність свого самопочуття у взаємодії» [17, с.99]. А структура комунікативної компетентності складається з композиції п'яти компонентів: індивідуально-особистісного, мовленнєвого,

інтерактивно-практичного, полікультурного і предметно-інформаційного [42, с.56].

Тобто категоріальний апарат проблематичного поля комунікативності людини розвивався поступово, та продовжую розвинути і сьогодні [1, 26], бо таке багатofункціональне явище як людська комунікація розглядається науковцями з різних аспектів його складності. Однак більшість дослідників згодні, що комунікативність поєднує інформаційну (когнітивну), регуляційну та афективну ланки особистості. Ми можемо лише вслід за М. Прищак, стверджувати актуальність цих наукових пошуків щодо дослідження комунікативної сфери особистості, «як важливого компоненту конструкту особистості, надаючи їй не тільки традиційного статусу інструментальних, педагогічних чинників розвитку особистості, а й статусу онтологічності» [26], як чиннику розвитку суб'єктності особистості [27].

1.2 Теоретичний аналіз чинників розвитку комунікативної сфери особистості

Комунікативна сфера особистості полісистемна структура, що складається з різних структурних елементів. На різні складові впливають різноманітні чинники, чи ступень впливу того чи іншого психологічного феномену на різні складові має різний ступень значення. Дослідженню чинників, що сприяють розвитку комунікативності особистості, тобто формуванню її комунікативної компетентності присвячені роботи багатьох науковців.

К. Маковецька виокремлює найбільший вплив на розвиток комунікативної толерантності ціннісних орієнтацій особистості [20].

З. Єрмакова, досліджуючи формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів, відзначає значимість комунікативних здібностей, особливо комунікаційно-організаційних, а також такі якості особистості, як «рефлексія, емпатія, креативність розуміються як рівнозначні базисні суб'єктивні характеристики, що відповідають за встановлення особливого стану суб'єкта, без

якого неможливе професійне спілкування» [13]. Також авторка виокремлює емоційні вміння, що впливають на комунікативну компетентність: емпатійність, здатність людини емоційно відзиватись на переживання інших, розуміти їх думки та почуття без активного втручання, но для надання дієвої допомоги [13, 37].

Г. Козак експериментально підтвердила зв'язок зростання ригідності зі зниженням комунікативної толерантності. А також зростання комунікативної толерантності в залежності від тривалості педагогічного досвіду: у період адаптації до нової професії педагога мали найвищий рівень комунікаційної толерантності, яка знижувалась по мірі підвищення професійного досвіду, формування професійних автоматизмів. Але найнижчий рівень комунікативної толерантності показали педагога у стані професійної стагнації, вигорання [14]. Можливо зробити висновок, що рівень комунікативної толерантності залежить від ресурсності особистості стану її емоційної сфери та вмотивованості педагога у зростанні його комунікативних навичок.

О. Тур викреслює такі критерії комунікативної компетентності спеціалістів з роботи з документами та інформацією: *мотиваційно-особистісний*, що складається з: а) професійної спрямованості на комунікативну підготовку; б) характер ставлення до оволодіння комунікативною компетентністю; в) сформованість професійно-комунікативних якостей: толерантності, тактовності, комунікабельності, імпровізації, здатність до емпатії, емоційна стійкість тощо; 2) *когнітивно- мовленнєвий* – відповідає рівню знань, якими володіє особистість щодо здійснення своєї професійно-комунікативної діяльності; 3) *процесуально-рефлексивний*, що характеризує сформованість умінь комунікативної діяльності; «рефлексивність комунікативної діяльності; адекватність самооцінки студентами сформованості в них комунікативної компетентності» [34, с.509]. особливо авторка наголошує, що у дослідженій професії важливе не лише наявність усної мовлиневої компетентності, алей и вміння у письмовій формі вирішувати завдання комунікативної діяльності.

Н. Фалько [35] наголошує на впливі агресивності та конфліктності особистості на розвиток та стиль комунікативної діяльності.

С. та М. Томчук за підсумками емпіричного дослідження впливу агресивності на комунікативні якості юнаків, роблять висновок, що високий індекс агресивності впливає на формування негативної комунікативної установки, тобто чим більш негативний досвід отримала особистість, тим частіше вона виявляє агресивність у міжособистісних взаємодіях, тим частіше потрапляє у конфліктні ситуації. Агресивність та проблеми з самооцінкою у юнаків утворюють психологічні бар'єри та формують неефективні психологічні захисти, що в свою чергу заважає їх спілкуванню з оточуючими та знижує ефективність взаємодії та порозуміння між особистістю та іншими людьми [33].

О. Проскурняк виокремлює наявність зовнішніх та внутрішніх чинників успішності комунікативної діяльності особистості. До внутрішніх автор відносить когнітивні та мотиваційні компоненти (розуміння цілей, завдання комунікації та бажання їх досягнути), до зовнішніх – реальні обставини спілкування [29].

Таким чином, вищим рівнем розвитку комунікативної сфери особистості у сьогоденній компетентнісній парадигмі є її комунікативна компетентність, як здатність до комунікації, спроможність нормально, або творчо використовувати мову для спілкування у різноманітних сферах життя відповідно до ситуацій спілкування та в залежності від особливостей спіррозмовника [38]. Кількість чинників що впливають на цей процес розвитку комунікативних можливостей особистості дуже різноманітний, з одного боку, це характеризує особливості підходів дослідників, з другого, складністю та цілісністю феномена комунікаційності особистості, неможливістю сучасними науковими засобами дослідити весь обсяг психологічних всіх підструктур особистості.

1.3 Емпатія та агресивність як емоційно-поведінкові чинники розвитку комунікативної сфери особистості

Спілкування не можливе без емоційного компонента, та саме модальність емоційної направленості стимулює ту, чи іншу форму поведінкової активності людини у комунікативній діяльності. Тому нашу увагу притягла саме ця біпольна пара особистісних феноменів емпатія та агресивність, кожний з яких поєдную у собі як емоційний, так і поведінковий компоненти.

Поняття «емпатія» у психології використовується у різних значеннях, і навіть походження терміну визиває спори у науковців. Одні ведуть його від Т. Ліппсу, який розмежовував поняття «симпатія» та «емпатія», інші приписують Е. Тетчинеру, який відніс емпатію до складних почуттів, як переклад німецького терміну *einfihlung*” (переживання, співпереживання) [6].

Поняття пройшло довгу еволюцію [6] від синонімічності ідентичності за В. Шопенгауером, через розглядання емпатії у психоаналізі як єдність афективних та когнітивних процесів, що особливо актуалізується у процесі соціалізації особистості; необіхевіаісти трактували її як здатність прийняти ролі та вважають результатом соціального навчання; гуманістична психологія сформулювала емпатію найбільш сьогоденним чином, як «емпатія – це процес, який включає чутливість до емоційних станів інших; співпереживання; усвідомлення; когнітивне структурування емоційних аспектів; мотивуючу установку на допомогу потребуючій людині» [46, с. 17]. Роджер вважає емпатію обов’язковою умовою особистісного зростання. В. Франкл акцентував на необхідності сприйняття інаковості інших з Любов’ю, тобто розширював значення емпатії до толерантності.

Українські науковці О. Орищенко та О. Саннікова розглядають емпатію «як складну багаторівневу інтегральну властивість особистості» [40]. У запропонованій ними структурі емпатії виділені три рівні: формально-динамічний; змістовно-особистісний та морально-етичний [40].

О. Вавринів, узагальнюючи історію розвитку поняття «емпатія», дає їй таке визначення «емпатія – це багаторівневий, складний феномен, який являє собою сукупність емоційних, когнітивних та поведінкових здібностей особистості» [6, с.31].

Узагальнюючи вітчизняні підходи до тлумачення поняття емпатія В. Кротенко виділив наступні варіанти: 1) емпатія як рефлексивна емоційна реакція (В. Бехтерєв, І. Павлов, І. Сеченов, В. Дерябін); 2) емпатія як поєднання емоційних та когнітивних механізмів (Т. Гаврилова, А. Резек, Л. Стрелкова); 3) емпатія як результат попереднього досвіду (І. Бех, О. Кульчицька, Л. Бондаренко, А. Валантинас, Б. Братусь, М. Губрієнко); 4) емпатія як складова багатьох психічних явищ (любви, альтруїзму та ін.) (О. Лазурський, С. Рубінштейн); 5) емпатія як регулятор соціальних відносин та поведінки (Л. Божович, О. Запорожець, Г. Бреслав, М. Лісіна) [12].

Таким чином, емпатія багаторівневий та складний особистісний феномен, що поєднує як емоційні, так і поведінкові характеристики особистості, та впливає на особливості комунікативної діяльності особистості.

С. Барон-Коен висловив думку, що емпатія у найнижчому рівні розвитку проявляється як агресивність, конфліктність та девіантна поведінка [12]. Тобто емпатія та агресивність дві крайності одного емоційно-поведінкового психічного процесу, пов'язаного з взаємовідносинами з іншими людьми.

Термін «агресія» був введений у психологію А. Бассом, який характеризував її як дію, що завдає шкоди іншій живій істоті, та ввів три шкали агресії: 1) фізична-вербальна; 2) активна-пасивна; 3) пряма-непряма.

Р. Берон та Д. Річардсон розглядали агресію вже як модель поведінки, соціально обумовлена певними мотивами та настановами, та виділяли чотири основні детермінанти агресії: «соціальні; зовнішні; індивідуальні; біологічні» [42]. Автори вважали найбільший вплив особистісних детермінант на розвиток та прояв агресивності [42].

А. Адлер вважав агресивність невід'ємною властивістю свідомості, як напруга протилежності (життя та смерті), що організує людську діяльність [21].

Необіхевіарист А. Бандура розглядав агресію, як певну модель поведінки, що людина наслідує, і яку суспільству потрібно контролювати та змінювати.

Е. Фромм змінив модальність розглядання агресія, як негативної якості особистості, на позитивний погляд, вважаючи агресію захистом, справедливою

реакцією на загрозу існуванню. Е. Фрома розрізняє два види агресії: «доброякісна» – виникає в момент небезпеки і носить оборонний характер, при зникненні небезпеки – згасає; «злроякісна» [45] – що є проявом деструктивності тому частіше буває спонтанною; частіше, на думку автора» вона пов'язана з особливостями структури особистості [45].

На думку Х. Максим не зважаючи на велику кількість трактувань терміну «агресія», «що були сформульованими авторами у різні періоди історії, на жаль, жодне не може претендувати на універсальність» [21, с.103], та пропонує соціальне тлумачення агресії як будь-яку «форма поведінки, що націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження» [21, с.103].

Вітчизняні науковці дуже ретельно досліджували особливості виникнення агресивної поведінки у підлітків та юнаків та прийшли до висновку, що у цьому віці агресивні дії виступають: 1) як засіб досягнення значущої мети; 2) як спосіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби та переключення діяльності; 3) як спосіб задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні (О.В. Ольшанська, А.А. Реан, І.А. Фурманов [4, 10].

С. та М. Томчук виокремлюють чинники набуття особистістю підвищеної агресивності: особливості сімейного виховання, некритичне спостереження за моделями агресії у реальному житті та копіювання поведінки референтних інших, а також показ агресивної поведінки на кіно- і телеекранах чи в комп'ютерних іграх, де вони подаються як поведінкова норма. Автори вважають за значний внесок мають і ситуаційні та генетичні чинники. Серед особистісних чинників автори позначають «підвищену ворожість та подразливість, високий рівень тривожності та депресії, підвищену емоційну реактивність, негативну афективність, завищену самооцінку, певні особливості мотиваційної сфери, низький рівень розвитку інтелекту, антисоціальну спрямованість особистості, заздрисність, схильність приписувати оточуючим агресивні наміри тощо» [33, с.165]. Деякі гендерні розбіжності існують у проявах агресії, юнакам присутній більш високий її рівень, ніж дівчатам; у

юнацьких групах на агресивність поведінку впливає статус, самооцінка особистості, та соціальний чинник – терпимість чи не терпимість соціуму до агресивних форм поведінки.

Автори виокремлюють дві форми юнацької агресії: 1) неструктивна агресія – стійка захисна поведінка, націлена на досягнення потреби, носить адаптивний характер; 2) ворожа деструктивність – жорстка поведінка, що причиняє біль оточуючим, частіше всього виникає у наслідку сильних неприємних переживань[33].

На думку авторів у підґрунті прояву агресивності завжди лежить потреба особистості контролювати чи впливати на ситуацію. Метою такого впливу може бути і позитивне бажання вдосконалення або себе, або свого оточення. А домінантами активації агресивної поведінки, що приводить у дію вроджені чи набуті захисні механізми, автор вважають, внутрішню мотивацію особистості, яку формує новоо утворення юнацького віку - самовизначення. Процес якого супроводжується і руйнуванням авторитетів, і засвоєнням статево-рольової самоідентифікації, і переформування контрольних механізмів з зовнішніх на внутрішні и розвиток ціннісної сфери особистості. Всі ці процеси ускладнюються юнацьким максималізмом. Тому підвищення агресії для цього вікового періоду може бути природним, но потребує корекції та свідомого виховного впливу [33].

Агресивність у комунікації, за Н. Фалько, «тлумачиться як ворожість, як якість або риса особистості, спрямована на створення неприємностей іншим людям. Агресивна комунікативна поведінка – це специфічна форма діяльності людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванні засобів комунікативного впливу по відношенню до інших людей, яким суб'єкт намагається дошкулити» [35]. За дослідженнями автора комунікативна агресивність студентів соціономічних професій на початку професіоналізації вище ніж дозволяють професійні вимоги, і цю проблему вдається подолати лише завдяки цільоспрямованому розвитку комунікативної сфери особистості студентів у межах вищої освіти. Таку ж тенденцію відстежують і інші дослідники [5].

Таким чином, агресія, особливо у юнацькому віці, суттєво впливає на формування комунікативної сфери, вона носить як емоційних характер прояву типових для особистості емоцій у спів відносинах с людьми, так і поведінково-регуляційний характер, як набута модель поведінки, спосіб чи захисту, чи нападу в залежності від модальності внутрі особистісної мотивації.

Висновки по 1 розділу.

Теоретичній аналіз термінологічного поля проблематики комунікативності особистості свідчить про різноманітність підходів та засобів дослідження у сучасній науці. Підхід зарубіжних та вітчизняних науковців декілька розходиться у тлумаченні понять «комунікація» та «спілкування». Вітчизняна психологічна наука вважає спілкування більш широким поняттям, що включає комунікацію, як одну з сторін цього феномену, що забезпечує передачу інформації.

Комунікативна сфера особистості розглядається як інтегративна система комунікативних особливостей, які сприяють формуванню та підтримці взаємодії особистості з іншими людьми, розвитку самої особистості як активного учасника процесу спілкування; має складну структуру.

Серед чинників, що впливають на розвиток комунікативної сфери особистості присутні зовнішні та внутрішні. Останні різноманітні, та досліджуються з позицій різних наукових підходів.

Юнацький вік найбільш сензитивний для розвитку комунікативної сфери особистості, тому завданням вищої освіти особливо у сьогоденний період нестабільності у націй країні стає пошук чинників, що сприяють найбільшому розвитку та узгодженості комунікативної сфери особистості молодого покоління. Такими чинниками, що торкаються і емоційного і поведінкової сфери, та в свою чергу впливають на комунікаційні ресурси особистості є феномени емпатії та агресивності.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО- ПОВЕДІНКОВИХ ЧИННИКІВ КОМУНІКАТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Організація, методи та методика емпіричного дослідження

При підготовці до емпіричного дослідження, нами були враховані основні завдання, принципи та методичні рекомендації по психодіагностиці та стосовно емпіричного дослідження.

Мета – емпірично дослідити емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості студентів.

Дослідження проводилось за послідовними етапами.

На першому пошуково-аналітичному етапі, було проведено дослідження науково психологічної літератури з заданої проблематики, також були підібрані методи дослідження та методика для проведення тестування піддослідних.

На другому емпіричному етапі проведенні психодіагностичне дослідження емоційно-поведінкових чинників комунікативної сфери особистості.

Під час проведення другого етапу дослідження використовувались валідні психодіагностичні методики для виміру емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості студентів.

Виходячи з завдань та мети нашої роботи було обрано п'ять психодіагностичних методик (детальний опис яких надано у Додатку А):

- Тест для визначення комунікативних здібностей студентів, (Р. Гумінна) [11];
- Опитувальник «Діагностика комунікативної толерантності» В. Бойко [39];
- Методика виявлення рівня емпатійних тенденцій І.М. Юсупова [39];
- Методика експертної оцінки невербальних комунікацій А. М. Кузнецова [9];
- Методика визначення інтегральних форм комунікативної

агресивності (В. Бойко) [23].

Всі методики були подані у вигляді гугл-форм, які заповнювались після додатково інструктажу респондентами самостійно на добровольчій підставі з наданням інформованої згоди.

За для обробки даних були використані методи кількісного (статистичного) та якісного (інтерпретаційного) аналізу.

У нашому експериментальному дослідженні, приймали участь студенти ВНЗ м. Одеси. Вибірка складала 56 респондентів. Вік піддослідних від 18 до 21 року.

2.2. Кількісний аналіз отриманих у емпіричному дослідженні даних

За допомогою описової статистики було розглянуто отримані результати нашого дослідження. Показники результатів піддослідних розташовані у табл. 2.1-2.2 та додатку Б.

У дослідженні приймали участь 56 піддослідних студентів ВНЗ м. Одеси, що інкогніто та добровільно за допомогою гугл-форм пройшли тестування, надавши інформовану згоду на використання результатів тестування, без використання особистісної інформації у наукових, статистичних чи учбових цілях.

Крім тестувального блоку методик, що описані у п.2.1 та Додатку А була використана коротка анкета з особистісними даними: віком, статтю та інформованою згодою досліджених.

У вибірці присутні 22 чоловіка та 34 жінки віком від 19 до 21 року (табл.2.1 та рис.2.1). Середній вік піддослідних $M \pm \sigma = 19,21 \pm 0,91$ (Додаток Б).

Найбільшу численність складають 19-ти річні 41% вибірки що типове так як у дослідженні приймали участь студенти третього курсу навчання. Друге місце займають 20-ти річні студенти 27%, третє місце 18ти річні – 23%, та найменша група 21-но річні – 9%. В цілому вибірка відноситься до вікової групи юнаків, що отримують вищу професійну освіту.

Таблиця 2.1

Розподіл піддослідних по віковим групам

№ групи	Тип групи	Чоловіки		Жінки	
		кількість	% від вибірки	кількість	% від вибірки
1	Вся вибірка	22	39	34	61
2	18 річні	4	7	9	16
3	19 річні	9	16	14	25
4	20 річні	6	11	9	16
5	21 річні	3	5	2	4

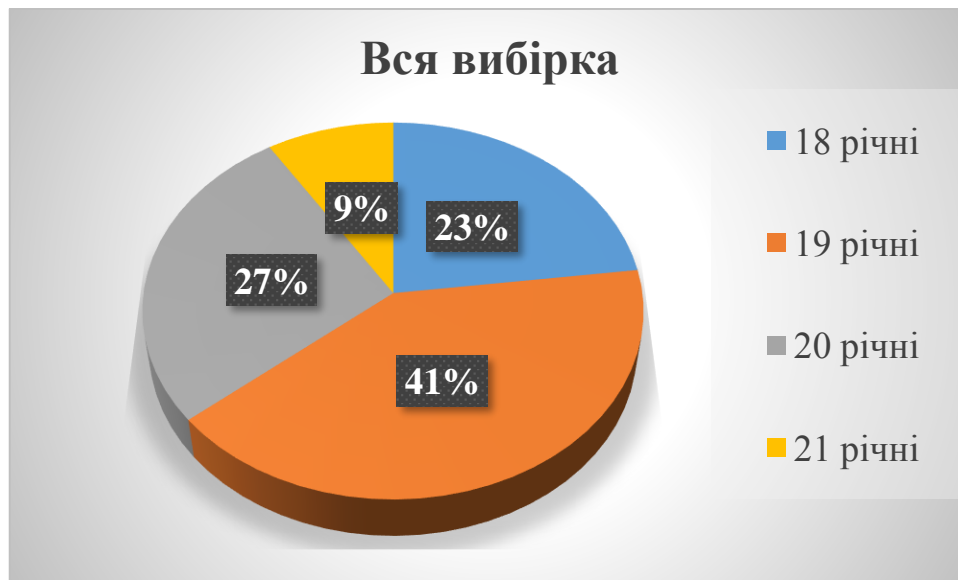

Рис.2.1 Розподіл піддослідних по віковим групам

По середньому показнику рівня комунікативних здібностей (РКЗ) $M \pm \sigma = 12,98 \pm 2,43$ (Додаток Б) більшість піддослідних відноситься до *репродуктивного (задовільного) чи конструктивного (середнього) рівнів* (Додаток А).

Для аналізу розбіжностей між групами чоловіків та жінок було використано коефіцієнт Стюдента. З'ясовано, що групи статистично значимо на рівні тенденції розрізняються по показнику рівень комунікативних здібностей РКЗ $t = 2,011$

($p \leq 0,05$), тобто цей узагальнюючий показник комунікативних здібностей у чоловіків статистично значимо більше ніж у групи жінок (рис.2.2).

Рис. 2.2 Показники рівня комунікативних здібностей

Для чоловіків у нашій вибірці більш типовим є конструктивний рівень володіння комунікативними здібностями, тобто вони розуміють, що комунікація займає важливе значення у житті та професійній діяльності, але мають ще замалий досвід та зацікавленість у комунікаціях, звужує коло можливостей їх комунікативної сфери особистості.

Для жінок у нашій вибірці типовим є репродуктивний рівень розвитку комунікативних здібностей. Для них притаманне недостатнє розуміння цілей та місця комунікації у професійній діяльності чи для досягнення соціальних цілей. Для їх психологічного комфорту ефективність комунікації має менше значення, ніж для чоловіків.

По показникам комунікативної толерантності середні значення по виборці розподілились наступним образом (табл.2.2, рис.2.3 та Додаток Б):

- 1) Загальний показник комунікативної толерантності в цілому по виборці 72% від максимуму (максимум 105 балів – повна нетолерантність), свідчить про низьку толерантність піддослідних при комунікації з іншими;

- 2) КТ1 – «Здатність приймати (не приймати) індивідуальності інших людей» [39] в цілому по виборці 71% від максимуму, свідчить про низьку терпимість до інаковості людей, при цьому чоловіки мають ще на 5% більш низьку чим жінки толерантність до різноманіття людської індивідуальності;
- 3) КТ2 – «Тенденція оцінювати людей, виходячи з власного «Я»» [39] в цілому по виборці складає 69 % від максимуму, що свідчить про стандарт оцінювати інших по собі, і тут чоловіки також випереджують жінок по нетолерантності;
- 4) КТ3 - міра категоричності або незмінності і оцінки на адресу оточуючих [39] в цілому по виборці складає 69% від максимуму, а у чоловіків цей показник більше жіночого на 8%;
- 5) КТ4 – «Вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей» [39] в цілому по виборці складає 80% від максимуму, по цьому показнику толерантності вибірка має самий високий рівень нетолерантності, і тут вже жінки випереджують чоловіків на 3,5%;
- 6) КТ5 – «Схильність переробляти та перевиховувати інших людей» [39] в цілому по виборці складає 71%, жінки мають схильність перевиховувати оточуючих на 5% більше ніж чоловіки;
- 7) КТ6 – «Схильність підганяти людей під себе, робити їх зручними» [39] в цілому по виборці складає 71% від максимуму, і цей поведінковий патерн також прерогатива жінок (на 3% більше);
- 8) КТ7 – «Адаптаційні здібності у взаємодії з людьми» [39] в цілому по виборці найкращий показник, хоч і на нижньому рубіжі максимального рівня – 65% від максимуму. По цьому показнику жінки показали більш високу адаптивність, також на 3%.

Статистично достовірної розбіжностями між групами чоловіків та жінок не визначено.

Таблиця 2.2.

Показники комунікативної толерантності (за В. Бойко)

Групи піддослідних	Показники комунікативної толерантності							
	КТ1	КТ2	КТ3	КТ4	КТ5	КТ6	КТ7	КТЗаг
Жінки	10,26	10,09	9,94	12,24	10,94	11,44	9,59	75,00
Чоловіки	11,32	10,73	11,14	11,73	10,23	10,95	10,05	76,86
Вся вибірка	10,68	10,34	10,41	12,04	10,66	11,25	9,77	75,73

Примітка: КТЗаг – «Загальний рівень комунікативної толерантності» [39]; рівні толерантності за окремими показниками: КТ1 – «Здатність приймати (не приймати) індивідуальності інших людей» [39]; КТ2 – «Тенденція оцінювати людей, виходячи з власного «Я»» [39]; КТ3 – «Категоричність або незмінність і оцінки на адресу оточуючих» [39]; КТ4 – «Вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей» [39]; КТ5 – «Схильність переробляти та перевиховувати інших людей» [39]; КТ6 – «Схильність підганяти людей під себе, робити їх зручними» [39]; КТ7 – «Адаптаційні здібності у взаємодії з людьми» [39].

Таким чином, група піддослідних має низьку комунікативну толерантність. Для жінок більш типовим є бажання підганяти інших під себе перевиховувати їх та невміння згладжувати незручності при спілкуванні з некоректним співбесідником. А чоловіки більш категоричні, судять людей по собі, не схильні сприймати індивідуальність інших, та в цілому мають більш високий рівень комунікативної нетолерантності.

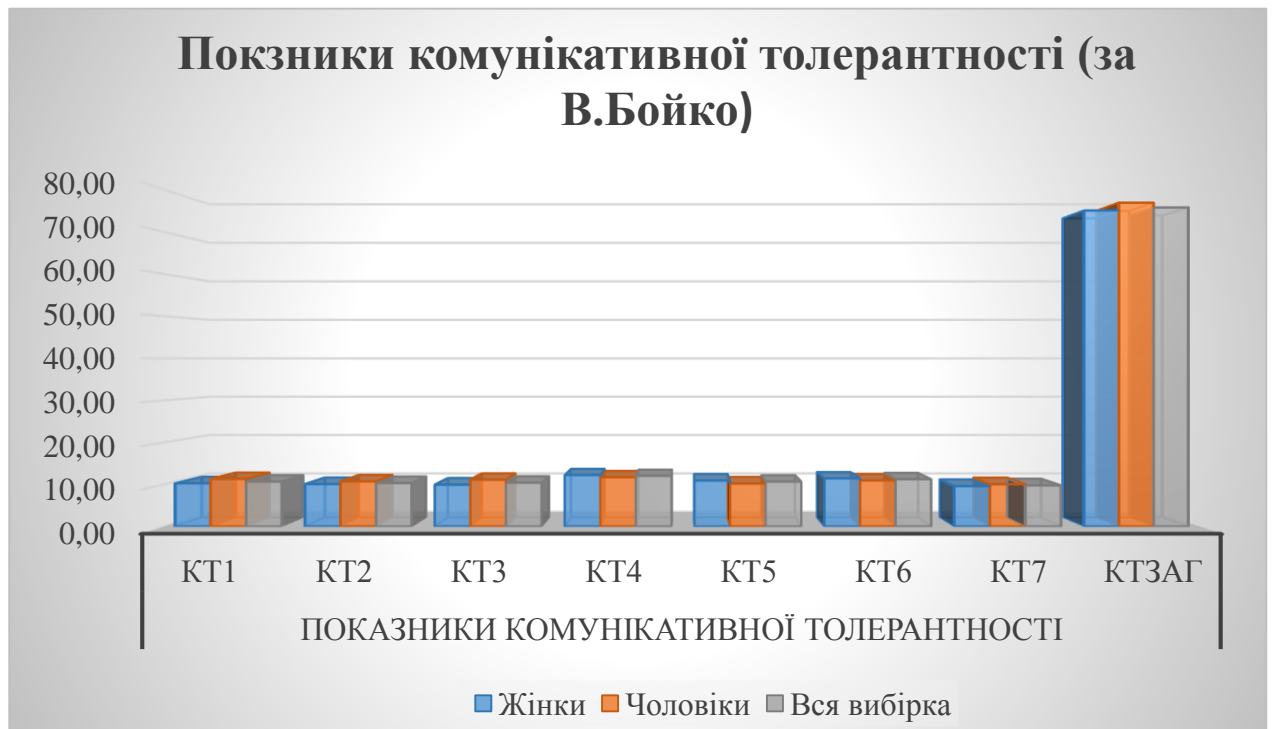

Рис.2.3 Гістограма показників комунікативної толерантності

Примітка: КТЗАГ – «Загальний рівень комунікативної толерантності» [39]; рівні толерантності за окремими показниками: КТ1 – «Здатність приймати (не приймати) індивідуальності інших людей» [39]; КТ2 – «Тенденція оцінювати людей, виходячи з власного «Я»» [39]; КТ3 – «Категоричність або незмінність і оцінки на адресу оточуючих» [39]; КТ4 – «Вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей» [39]; КТ5 – «Схильність переробляти та перевиховувати інших людей» [39]; КТ6 – «Схильність підганяти людей під себе, робити їх зручними» [39]; КТ7 – «Адаптаційні здібності у взаємодії з людьми» [39].

По характеристикам невербальної комунікації піддослідних середні значення по виборці розподілились наступним образом (табл.2.3, рис.2.4 та Додаток А та Б):

- 1) НК_1 – «Показник загальної оцінки невербального репертуару людини, що оцінює його невербальну комунікативність з точки зору її різноманітності, гармонійності, диференційованості» [9] у всіх груп (чоловіки, жінки та вся вибірка) знаходяться на середньому та високому рівнях. У жінок цей показник більш скучений, у чоловіків

дана характеристика залежить більше від індивідуальних можливостей особистості;

- 2) НК_2 – «Показник чутливості, сенситивності людини до невербальної поведінки іншого» [9], що характеризує здатність людини зчитувати невербальні сигнали інших та вірно їх інтерпретувати, у всіх груп практично однакова, та знаходиться на високому рівні (76% від можливого максимуму);
- 3) НК_3 – «Показник здатності до управління своїм невербальним репертуаром адекватно цілі і ситуації спілкування» [9], що характеризує рівень свідомої саморегуляції своєї невербальної поведінки, у жінок декілька вищий (68% від максимуму), а у чоловіків нижчий (66%), однак всі групи знаходяться на середньому рівні розвитку;
- 4) НК_Заг – «Показник загального рівня розвитку невербальної комунікації, що є сумарною складовою попередніх оцінок, та оцінює загальний рівень розвитку перцептивно-комунікативних можливостей людини» [9], у всіх груп вибірки знаходиться на середньому рівні розвитку (від 42 до 75% від максимуму).

Таблиця 2.3

Показники невербальної комунікації (за А. Кузнецовою)

Стать/ показники	Жінки		Чоловіки		Вся вибірка	
	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення
НК_1	5,53	3,93	5,09	4,35	5,36	4,07
НК_2	16,06	5,56	16,05	6,27	16,05	5,79
НК_3	14,41	5,11	13,91	4,06	14,21	4,69
НК_Заг	35,47	10,73	35,09	10,51	35,32	10,55

Примітка: НК_1 – «Загальна оцінка невербального репертуару людини» [9]; НК_2 – «Чутливість, сенситивності людини до невербальному поведінці іншого» [9]; НК_3 – «Здатність до управління своїм невербальним

репертуаром» [9]; НК_Заг – «Загальний рівень розвитку невербальної комунікації» [9].

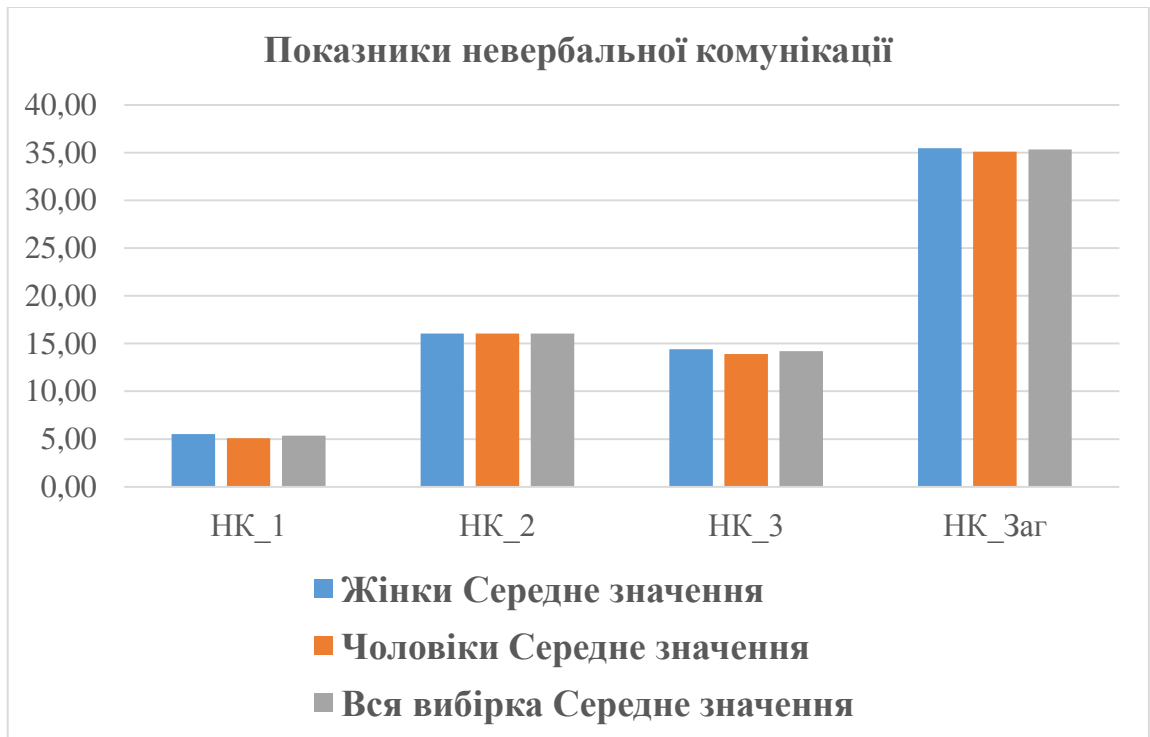

Рис.2.4 Гістограма показників невербальної комунікації

Примітка: НК_1 – «Загальна оцінка невербального репертуару людини» [9]; НК_2 – «Чутливість, сенситивності людини до невербальному поведінці іншого» [9]; НК_3 – «Здатність до управління своїм невербальним репертуаром» [9]; НК_Заг – «Загальний рівень розвитку невербальної комунікації» [9].

Таким чином, рівень розвитку невербального інтелекту дослідженої аудиторії має узгоджені показники між групами жінок та чоловіків. Найбільш розвинений рівень має чутливість до невербальних проявів інших, а рівень володіння особистісним невербальним репертуаром декілька вищий у жінок.

По середньому показнику рівня емпатійних тенденцій (Емп) $M \pm \sigma = 51,95 \pm 16,41$ (Додаток Б) більшість піддослідних відноситься до середнього рівня, і лише невелика частка до високого (Додаток А).

Показники емпатійних тенденцій (за І. Юсуповим)

Стать / показник	Жінки		Чоловіки		Вся вибірка	
	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення
Емп	53,53	14,35	49,50	19,27	51,95	16,41

Примітка: Емп- показник емпатійних тенденцій [39].

Рис.2.5. Рівень емпатичних тенденцій

По характеристикам рівня емпатичних тенденцій піддослідних середні значення по вибірці розподілились наступним образом (табл.2.4, рис.2.5 та Додаток А та Б):

- 1) Жінки у вибірці мають нормальний та високий рівень емпатійності (39.18÷67.88 балів). У міжособистісних відносинах орієнтуються за вчинки других, а не на свої судження, намагаються зрозуміти співбесідника та тримають свої прояви емоційності під контролем. В оцінці подій більш довіряють своєї інтуїції чи почуттям, потребують соціального схвалення своїм діям;
- 2) Чоловіки у вибірці мають низький, нормативний та високий рівні емпатійності, розкид індивідуальних у них значно більший

(30,23÷68,77), ніж у жінок, тобто рівень емпатичних тенденцій чоловіків більш залежить не від соціальних настанов, а від індивідуальних схильностей особистості. Серед них присутні представники як з низкою емпативністю, що мають труднощі у встановленні та підтримці комунікативних контактів, так із високим рівнем емпатійності, тобто чутливі до оточуючих, щиросердечні, толерантні, не схильні до конфліктів.

Таким чином, жіноча аудиторія у рівні розвитку емпатійних тенденцій більш орієнтована на соціальні настанови та поведінкові стандарти, їй важливі соціальні контакти та соціальне схвалення, чоловіча ж більш індивідуалістична та має широкий розбіг прояву емпатійних тенденцій від мінімуму до високих показників.

Показники інтегральних форм комунікативної агресивності у вибірці у більшості знаходяться на середньому рівні та розподілились наступним образом (табл.2.5, рис.2.6 та Додаток А та Б):

- 1) Показник А_1 – «Спонтанність агресії» [23] у піддослідних жінок складає 56% від максимуму, а у чоловіків – 51% ;
- 2) А_2 – «Нездатність гальмувати агресію» [23] у піддослідних жінок складає 29% від максимуму, а у чоловіків – 32%;
- 3) А_3 – «Невміння переключати агресію» [23] у піддослідних жінок складає 55% від максимуму, а у чоловіків – 53%;
- 4) А_4 – «Анонімна агресія» [23] у піддослідних жінок складає 28% від максимуму, а у чоловіків – 21%;
- 5) А_5 – «Провокація агресії у оточуючих» [23] у піддослідних жінок складає 54% від максимуму, а у чоловіків – 47%;
- 6) А_6 – «Схильність до відображеної агресії» [23] у піддослідних жінок складає 55% від максимуму, а у чоловіків – 54%;
- 7) А_7 – «Аутоагресія» [23] у піддослідних жінок складає 57% від максимуму, а у чоловіків – 65%;
- 8) А_8 – «Ритуалізація агресії» [23] у піддослідних жінок складає 19% від максимуму, та у чоловіків – 19%, це низький рівень показника;

- 9) A_9 – «Схильність заражатися агресією» [23] натовпу у піддослідних жінок складає 23% від максимуму, а у чоловіків – 24%;
- 10) A_10 – «Задоволення від агресії» [23] у піддослідних жінок складає 27% від максимуму, а у чоловіків – 28%;
- 11) A_11 – «Розплата за агресією» [23] у піддослідних жінок складає 65% від максимуму, а у чоловіків – 47%. Показник розуміння розплати за агресією A_11 $t=-2,018$ ($p \leq 0,05$), тобто жінки більш ніж чоловіки схильні до розуміння, що за агресивність при комунікативній діяльності з оточуючим є неприємною формою поведінки та тягне за собою відповідальність – розплату;
- 12) A_Заг – «Загальний рівень агресії» [23] у піддослідних жінок складає 41% від максимуму, а у чоловіків – 39%.

Таким чином, по 7ми показникам інтегральної комунікативної агресивності жінки мають більш високий рівень прояв агресії, особливо в її спонтанності, анонімності, схильності провокувати агресію у оточуючих, хоча і статистично значимо більш ніж чоловіки розуміють соціальне засудження та розплату за агресивні форми поведінки. Рівень ритуалізації агресії у наших піддослідних низький та однаковий. Чоловіки суттєво перевищують у рівні аутоагресії жінок та декілька в невмінні гальмувати агресивність у поведінці.

Таблиця 2.5

**Показники інтегральних форм
комунікативної агресивності (за В. Бойко)**

Стат ь	Жінки		Чоловіки		Вся вибірка	
	Середнє значенн я	Стандартн е відхиленн я	Середнє значення	Стандартн е відхиленн я	Середнє значення	Стандартн е відхиленн я
A_1	2,82	1,42	2,55	1,44	2,71	1,42

A_2	1,44	1,24	1,64	1,14	1,52	1,19
A_3	2,76	0,96	2,68	1,04	2,73	0,98
A_4	1,38	0,92	1,05	1,00	1,25	0,96
A_5	2,68	1,47	2,36	1,62	2,55	1,52
A_6	2,74	1,24	2,68	1,62	2,71	1,38
A_7	2,85	1,46	3,27	1,72	3,02	1,57
A_8	0,94	1,25	0,95	1,00	0,95	1,15
A_9	1,15	1,05	1,18	1,05	1,16	1,04
A_10	1,35	1,04	1,41	1,05	1,38	1,04
A_11	3,06	1,58	2,36	1,00	2,79	1,41
A_Заг Г	22,71	6,68	21,27	6,07	22,14	6,43

Примітка: A_1 – «Спонтанність агресії» [23]; A_2 – «Нездатність гальмувати агресію» [23]; A_3 – «Невміння переключати агресію» [23]; A_4 – «Анонімна агресія» [23]; A_5 – «Провокація агресії у оточуючих» [23]; A_6 – «Схильність до відображеної агресії» [23]; A_7 – «Аутоагресія» [23]; A_8 – «Ритуалізація агресії» [23]; A_9 – «Схильність заражатися агресією натовпу» [23]; A_10 – «Задоволення від агресії» [23]; A_11 – «Розплата за агресію» [23]; A_Заг – «Загальний рівень агресії» [23].

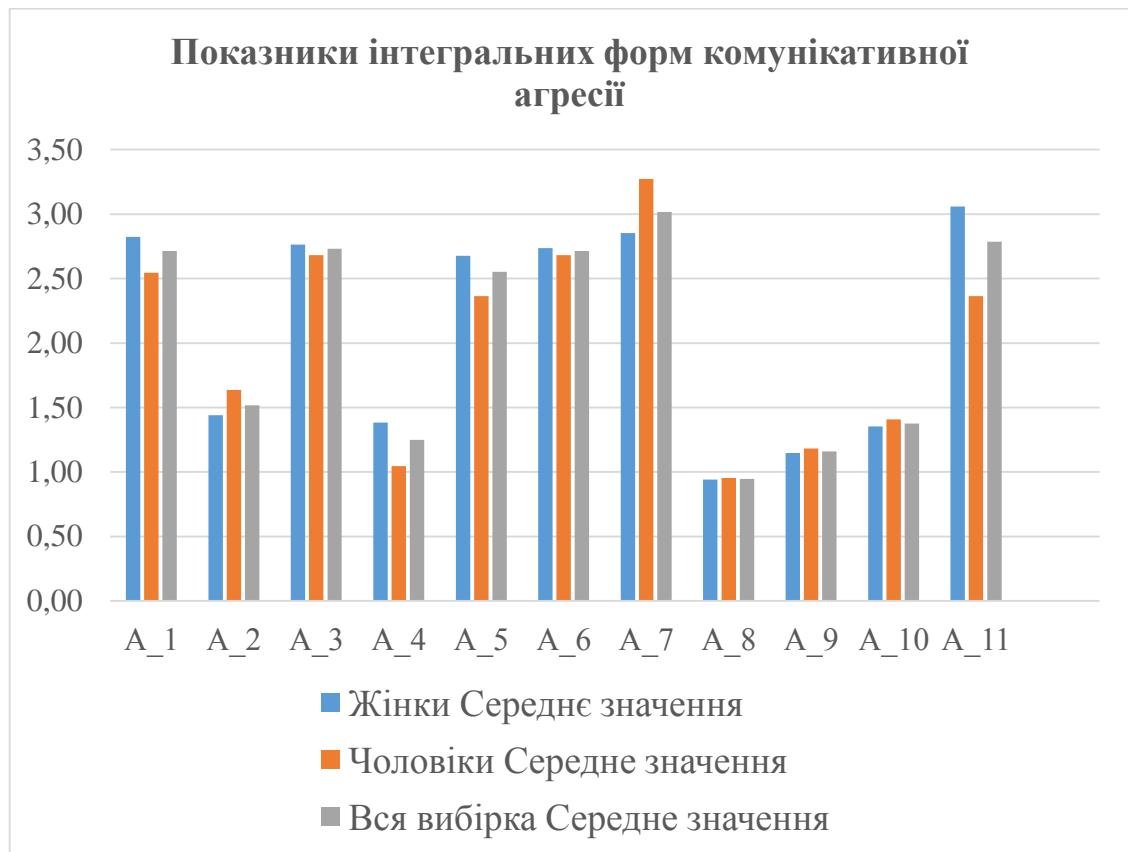

Рис.2.6 Гіторгама показників інтегральних форм комунікативної агресії

Примітка: A_1 – «Спонтанність агресії» [23]; A_2 – «Нездатність гальмувати агресію» [23]; A_3 – «Невміння переключати агресію» [23]; A_4 – «Анонімна агресія» [23]; A_5 – «Провокація агресії у оточуючих» [23]; A_6 – «Схильність до відображеної агресії» [23]; A_7 – «Аутоагресія» [23]; A_8 – «Ритуалізація агресії» [23]; A_9 – «Схильність заражатися агресією натовпу» [23]; A_10 – «Задоволення від агресії» [23]; A_11 – «Розплата за агресію» [23]; A_Заг – «Загальний рівень агресії» [23].

2.3 Порівняльний аналіз груп піддослідних

Піддослідні були розділені на *групи по віковій характеристиці* (табл.2.1), сформувалися чотири групи, тому для статистичного аналізу різниці між групами було використано коефіцієнт Фішера. Відстежено такі статистично достовірні розбіжності:

1. По «Показнику різноманітності вербального репертуару піддослідних» [9]
 НК_1 $F=6,430$ $p \leq 0,001$ – високий рівень статистичної достовірності;

2. По показнику «Емпатійних тенденцій» [39] піддослідних Емп $F=7,337$ $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;

3. По показнику «Ритуалізації агресії» [23] А_8 $F=2,723$ $p \leq 0,05$ - статистична достовірність на рівні тенденції;

4. По показнику розуміння розплати за агресивні форми поведінки [23] А_11 $F=2,840$ $p \leq 0,05$ - статистична достовірність на рівні тенденції.

Таким чином, в залежності від віку, та як слідство, особистісного життєвого досвіду, змінюється невербальне різноманіття особистості, її емпатійність (останнє скоріш, соціальна тенденція вимог до особистості) та розуміння соціального засудження та, відповідно, виникнення негативних наслідків агресивної поведінки. Різниця у ритуалізації агресії потребує додаткового дослідження.

При угрупованні по показнику «Рівень комунікативних здібностей» [11] (РКЗ) виникають групи з творчим (7% піддослідних), конструктивним (55% піддослідним), репродуктивним (27%) піддослідних та адаптивним (11% піддослідних) рівнем прояву комунікативних здібностей та навичок. Для статистичного аналізу різниці між групами було використано коефіцієнт Фішера. Відстежено такі статистично достовірні розбіжності:

1. По «Показнику схильності перевиховувати інших людей» [39] КТ5 $F=3,937$ $p \leq 0,01$ – високий рівень статистичної достовірності;

2. По «Показнику різноманітності вербального репертуару» [9] піддослідних НК_1 $F=6,745$ $p \leq 0,001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;

3. По «Показнику чутливості до невербальної поведінки інших людей» [9] НК_2 $F=2,862$ $p \leq 0,05$ - статистична достовірність на рівні тенденції;

4. По «Показнику управління та саморегуляції своїм невербальним потенціалом» [9] НК_3 $F=3,885$ $p \leq 0,01$ – високий рівень статистичної достовірності;

5. По показнику рівня «Анонімної агресії» [23] А_4 $F=2,697$ $p \leq 0,06$ - статистична достовірність на рівні тенденції;

6. По показнику «Задоволення від прояву агресії» [23] А_10 $F=5,176$ $p \leq 0,003$ – високий рівень статистичної достовірності.

Таким чином, респонденти з різним рівнем володіння комунікативними здібностями на найвищому рівні статистичної достовірності розрізняються рівнем

розвитку та диференційованістю невербального репертуару, рівнем свідомого володіння саморегуляцією проявів невербальної поведінки для досягнення своїх цілей та отриманням задоволення від проявів агресивності при комунікацією з іншими. Також на цей показник на рівні тенденції впливають чутливість до невербальних проявів інших та схильність до анонімної агресії. Останнє можливо при спрацьовуванні психологічного захисту переносу, коли адресна агресія небезпечна, та фокусується на інший безпечний об'єкт чи диссіпується на все оточення, чи при проявах непровокованої агресії, як копінг у людей типу «проти людей» (по К. Хорні).

При угрупованні по показнику «Рівень емпатійних тенденцій» [39] (Емп) виникають групи (Додаток А): 1) з дуже високим рівнем емпатії (9% піддослідних), представники яких тонко реагують на настрій співрозмовника, дуже чутливі до оточуючих та вразливі до негативного оточення, схильні до невротизації; 2) група з високою емпатійністю (5% піддослідних), представники якої емоційно чуйні, товариські, швидко встановлює контакти і знаходять спільну мову з оточуючими, в оцінках ситуацій спираються на свою інтуїцію, непогано перекосять критику, але потребують соціального схвалення; 3) група з нормальним рівнем емпатійності (77% піддослідних), представники якої складають основну масу населення. Вони не «товстошкірі», але й належать до занадто чутливих; схильні розуміти інших, але здатні втратити терпіння при великій різниці інтересів чи форм поведінки співрозмовника; 4) група з низьким рівнем емпатійності (9% піддослідних), представники якої мають труднощі з встановленням контактів, розумінням інших, віддають перевагу роботі з об'єктами, а ні з людьми. Іноді відчувають відчуженість у групі; 5) група з дуже низьким рівнем емпатії (менш 11 балів) у вибірці відсутня.

Для статистичного аналізу різниці між групами було використано коефіцієнт Фішера. Відстежено такі статистично достовірні розбіжності:

1. Показнику віку $F=8,474$ $p \leq 0,0001$ – найвищий рівень статистичної достовірності;
2. По «Показнику приймання індивідуальності інших людей» [39] КТ1 $F=2,596$ $p \leq 0,06$ – статистична достовірність на рівні тенденції;

3. По «Показнику категоричності оцінки оточуючих» [39] КТЗ $F=4,490$ $p \leq 0,007$ – високий рівень статистичної достовірності;

4. По «Показнику різноманітності вербального репертуару» [9] піддослідних НК_1 $F=9,172$ $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;

5. По показнику рівня «Анонімної агресії» [23] А_4 $F=2,512$ $p \leq 0,07$ - статистична достовірність на рівні тенденції;

6. По показнику розуміння «Розплати за агресивні» [23] форми поведінки А_11 $F=3,232$ $p \leq 0,03$ - статистична достовірність на рівні тенденції.

Таким чином, розвиток емпатійних тенденцій особистості піддослідних суттєво пов'язаний з їх віком. Це потребує додаткового дослідження, щоб з'ясувати вплив вікових чинників чи соціальних тенденцій норм поведінки людини. Розвиток емпатійності суттєво впливає як на комунікативну толерантність, особливо на прийняття індивідуальних особливостей інших людей та розсудливість та зрілість суджень про них, що базуються на досвіді взаємодії з людиною, розумінні її особливостей особистості чи станів, а не з імпульсивним та категоричним навішуванням ярликів. Розвиток емпатії позитивно впливає на невербальний репертуар проявів особистості, і навіть на рівень комунікативної агресії (анонімність та розплату за агресивну форму поведінки).

При угрупованні по показнику «Загального рівня агресії» [23] (А_Заг) виникають групи (Додаток А): 1) з не високим рівнем агресії (45% піддослідних); 2) середнім рівнем агресії (45% піддослідних); 3) з підвищеним рівнем агресії (10% піддослідних). Групи з низьким (А_Заг $0 \div 8$ балів) та високим (А_Заг ≥ 41 балів) рівнями агресії у вибірці відсутні.

Для статистичного аналізу різниці між групами було використано коефіцієнт Фішера. Відстежено такі статистично достовірні розбіжності:

1. Показнику віку $F=4,889$ $p \leq 0,01$ – високий рівень статистичної достовірності;

2. «Показник рівня комунікативних здібностей» [11] РКЗ $F=2,599$ $p \leq 0,07$ - статистична достовірність на рівні тенденції;

3. По «Показнику приймання індивідуальності інших людей» [39] КТ1 $F=11,506$ $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;

4. По показнику, що характеризує оцінювання людей по особистісному «Я» [39] КТ2 **F=8,407** $p \leq 0,001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
5. Показнику «Вміння згладжувати враження від спілкування з некомунікательними людьми» [39] КТ4 **F=4,372** $p \leq 0,01$ – високий рівень статистичної достовірності;
6. По «Показнику схильності перевиховувати інших людей» [39] КТ5 **F=6,194** $p \leq 0,006$ – високий рівень статистичної достовірності;
7. По показнику, що характеризує схильність підганяти людей під себе [39] КТ6 **F=9,817** $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
8. По «Показнику адаптивного потенціалу пристосування у взаємодії з людьми» [39] КТ7 **F=7,431** $p \leq 0,001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
9. По «Показнику загальної комунікативної толерантності» [39] КТ3аг **F=14,862** $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
10. По «Показнику чутливості до невербальної поведінки інших людей» [9] НК_2 **F=3,105** $p \leq 0,05$ - статистична достовірність на рівні тенденції;
11. По показнику «Спонтанності агресії» [23] А_1 **F=13,246** $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
12. По показнику рівня «Анонімної агресії» [23] А_4 **F=7,750** $p \leq 0,001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
13. По показнику «Схильності до провокування агресії у оточуючих» [23] А_5 **F=20,793** $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
14. По показнику «Схильності до відображеної агресії» [23] А_6 **F=5,316** $p \leq 0,008$ - високий рівень статистичної достовірності;
15. По показнику «Аутоагресії» [23] А_7 **F=3,945** $p \leq 0,025$ - статистична достовірність на рівні тенденції;
16. По показнику «Ритуалізації агресії» [23] А_8 **F=21,215** $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;
17. По показнику «Задоволення від агресії» [23] А_10 **F=11,352** $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;

18. По показнику «Розплати за агресію» [23] A_11 $F=10,969$ $p \leq 0,0001$ - найвищий рівень статистичної достовірності;

Таким чином, на загальний показник агресивності у розглянутій вибірці найбільший вплив оказують показники: ритуалізації агресії та провокування агресії у оточуючих, надалі спонтанність агресії та задоволення від неї, а при кінці – розуміння розплати за агресивну форму поведінки, анонімність та відображення агресії (табл.2.7, рис.2.8). всі ці показники мають вплив на найвищому та високому рівні статистичної достовірності.

Таблиця.2.7

Коефіцієнт Фішера для порівняння груп з різним загальним показником агресивності

ANOVA

Показник агресії	Сумма квадратів	Середній квадрат	Коефіцієнт Фішера F	Знач.
A_1	37,135	18,568	13,246	,000
A_4	11,427	5,713	7,750	,001
A_5	56,206	28,103	20,793	,000
A_6	17,615	8,808	5,316	,008
A_7	17,489	8,744	3,945	,025
A_8	32,386	16,193	21,215	,000
A_10	17,732	8,866	11,352	,000
A_11	32,035	16,018	10,969	,000

Примітка: A_1 – «Спонтанність агресії» [23]; A_4 – «Анонімна агресія» [23]; A_5 – «Провокація агресії у оточуючих» [23]; A_6 – «Схильність до відображеної агресії» [23]; A_7 – «Аутоагресія» [23]; A_8 – «Ритуалізація агресії» [23]; A_10 – «Задоволення від агресії» [23]; A_11 – «Розплата за агресію» [23].

Рис.2.7 Ієрархія інтегральних видів агресії, що мають найбільший вплив на загальний показник агресії

Примітка: A_1 – «Спонтанність агресії» [23]; A_4 – «Анонімна агресія» [23]; A_5 – «Провокація агресії у оточуючих» [23]; A_6 – «Схильність до відображеної агресії» [23]; A_7 – «Аутоагресія» [23]; A_8 – «Ритуалізація агресії» [23]; A_10 – «Задоволення від агресії» [23]; A_11 – «Розплата за агресію» [23].

Таким чином, рівень агресивності особистості, як її емоційно-дієва характеристика має вплив практично на всі рівні комунікативної сфери особистості: на загальні показники, на більшість показників комунікативної толерантності на найвищому та вищому рівнях статистичної достовірності, та навіть на такий показник розвитку невербальної комунікативності, як розуміння невербальних проявів оточуючих.

Порівняльний аналіз угруповань піддослідних дозволяє зробити висновок про наявність впливу емоційно-дієвих характеристик особистості (емпатії та агресивності) з рівнем розвитку її комунікативної сфери.

2.4 Кореляційний аналіз показників емпіричного дослідження

Для якісного аналізу зв'язків між показниками отриманими у емпіричному дослідженні використано кореляційний аналіз за Пірсоном.

Між характеристиками комунікативної сфери особистості присутні такі статистично значимі кореляційні зв'язки (табл.2.8). Зв'язки між показниками з однієї дослідницької методики ми розглядати не стали, бо вони свідчать лише про узгодженість та валідність самої методики. Однак присутність статистично достовірних залежностей між різними характеристиками комунікативної сфери особистості достатньо інформаційні, та свідчать про її цілісність, узгодженість та взаємозалежність окремих її складових. Нами було з'ясована наявність високої кількості зв'язківки високого рівня статистичної:

1) Вік піддослідних має статистично значимий зв'язок з рівнем розвитку їх саморегуляційних можливостей відносно проявів невербальної комунікації на рівні тенденції НК_3 [9] та вік $k=275$ ($p \leq 0,05$);

2) «Рівень комунікативних здібностей» [11] РКЗ пов'язано з показниками як комунікативної толерантності: на вищому рівні статистичної достовірності з «Схильністю переробляти та перевиховувати інших» [39] КТ5 $k=344$ ($p \leq 0,01$) та «Схильністю підганяти людей під себе» [39] КТ6 $k=323$ ($p \leq 0,05$); так із показниками невербального інтелекту НК_2 [9] $k=289$ ($p \leq 0,05$) та НК_3 [9] $k=287$ ($p \leq 0,05$) на рівні тенденції. Таким чином, у групі наших піддослідних більш високий рівень оволодіння комунікативними можливостями спирається на розвинені вміння невербальної комунікації у виді розуміння проявів невербальної сигналізації інших та вміння самому контролювати власні невербальні сигнали та синхронізувати їх з своїми цілями та завданнями у процесі взаємодії з людьми. Нажаль комунікативна толерантність, що сприяє підйому комунікативних вмінь базується на деструктивних комунікативних копінгах: схильності підганяти інших під себе чи перевиховувати їх за своєю міркою.

Таблиця 2.8

Коефіцієнти Пірсона, що характеризують кореляційні зв'язки між показниками комунікаційної сфери особистості досліджених

	Вік	PK3	KT1	KT2	KT3	KT4	KT5	KT6	KT7	KT3a г	НК_ 1	НК_ 2	НК_ 3	НК_ 3a г
Вік														,275*
PK3							,344*	,323*				,289*	,287*	
KT_1				,504*	,430*			,472*	,492*	,667*		,268*		
KT_2			,504*		,398*	,367*	,429*	,461*	,422*	,758*				
KT_3			,430*	,398*		,274*		,436*	,416*	,648*				
KT_4				,367*	,274*			,500*	,339*	,619*			,340*	,365**
KT_5		,344*		,429*					,333*	,478*				
KT_6		,323*	,472*	,461*	,436*	,500*			,464*	,737*		,310*	,382*	,358**
KT_7			,492*	,422*	,416*	,339*	,333*	,464*		,702*				
KT_3a г			,667*	,758*	,648*	,619*	,478*	,737*	,702*					
НК_1														,351**
НК_2		,289*	,268*					,310*					,715*	,802**
НК_3	,275*	,287*				,340*		,382*				,715*		,881**
НК_3a г						,365*		,358*			,351*	,802*	,881*	

Примітка: 1)* $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; 2) Показники: ВКЗ – «Рівень комунікативних здібностей» [11]; KT3аг – «Загальний рівень комунікативної толерантності» [39]; рівні толерантності за окремими показниками: KT1 – «Здатність приймати (не приймати) індивідуальності інших людей» [39]; KT2 – «Тенденція оцінювати людей, виходячи з власного «Я»» [39]; KT3 – «Міра категоричності або незмінності і оцінки на адресу оточуючих» [39]; KT4 – «Вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей» [39]; KT5 – «Схильність переробляти та перевиховувати інших людей» [39]; KT6 – «Схильність підганяти людей під себе, робити їх зручними» [39]; KT7 – «Адаптаційні здібності у взаємодії з людьми» [39]; НК_1 – «Загальна оцінка невербального репертуару людини» [9];

НК_2 – «Чутливість, сенситивності людини до невербальному поведінці іншого» [9]; НК_3 – «Здатність до управління своїм невербальним репертуаром» [9]; НК_Заг – «Загальний рівень розвитку невербальної комунікації» [9].

3) Показники невербальної комунікації мають статистично значимі зв'язки з показниками комунікативної толерантності: а) показник чутливості до невербальних сигналів інших НК_2 має статистично значимий на рівні тенденції зв'язок з показниками КТ1, що характеризує здатність сприймати індивідуальність інших людей $k=268$ ($p \leq 0,05$) та на високому рівні статистичної достовірності з КТ6 показником схильності підганяти інших під себе $k=362$ ($p \leq 0,01$); б) показник зрілості управління своїм невербальним репертуаром для досягнення своїх цілей НК_3 має статистичні достовірні зв'язки з показниками комунікативної толерантності: КТ4 - вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей $k=340$ ($p \leq 0,05$) – нарівні тенденції; КТ6 - схильність підганяти людей під себе, робити їх зручними $k=322$ ($p \leq 0,01$) на високому рівні статистичної достовірності.

Таким чином, ми бачимо, що розвиток чутливості до оточуючих та майстерність у невербальній проекції своїх цілей сприяє взаємо порозумінню з іншими у комунікативній сфері, завдяки толерантності до різності та вмінню згладжувати незручності спілкування з людьми з слабкими комунікативними навичками. В той же час у комунікативній сфері піддослідних присутня тенденція підганяти людей під себе, це скоріш деструктивний копінг, що лише утворює ілюзію толерантності чим дійсно сприяє розумінню різноманітності проявів людської індивідуальності.

Між показниками комунікативної сфери особистості піддослідних та характеристиками їх емоційно-поведінкових особливостей, таких як емпатія та агресивність також знайдені кореляційні зв'язки, що свідчать про взаємовплив цих особистісних феноменів один на одне, а саме (табл.2.9):

1) «Показник емпатійних тенденцій» [39] Емп має статистичні зв'язки високо рівня значимості з показниками: а) невербальної сфери: загальним рівнем розвитку невербального інтелекту НК_Заг [9] $k=360$ ($p \leq 0,01$) та показником широти

невербального репертуару особистості НК_1 [9] $k=633$ ($p \leq 0,01$); б) показник здатності сприймати індивідуальності іншого має негативний зв'язок на рівні тенденції $k=-288$ ($p \leq 0,01$). Таким чином зростання емпатійних тенденцій має взаємостимулюючий вплив з розширенням невербального репертуару особистості, та знижує її напруження при комунікації від необхідності розуміти та цінувати унікальність кожної людини.

2) Показники інтегральних форм комунікативної агресивності мають різноманітні статистично достовірні зв'язки з усіма характеристиками комунікаційної сфери особистості, а саме:

а) Показник «Спонтанної агресії» [23] A_1 статистично значимо на високому рівні достовірності стимулює зростання комунікативної не толерантності по більшості показникам КТЗаг $k=362$ ($p \leq 0,01$), по іншим показникам $k=287 \div 444$ ($p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$);

б) A_2 «Нездатність гальмувати агресію» [23] статистично достовірно підвищую показники комунікативної не толерантності в області прийняття індивідуальності іншого КТ1 [39] $k=277$ ($p \leq 0,05$), та оцінювання інших через своє «Я» КТ2 [39] $k=349$ ($p \leq 0,01$) та адаптивності у процесі спілкування КТ7 [39] $k=376$ ($p \leq 0,01$). А також знижує розуміння невербальних сигналів інших НК_2 [9] $k=-333$ ($p \leq 0,05$).

в) «Анонімна агресія» [23] A_4 підвищує практично всі види комунікативної нетолерантності на високому рівні статистичної достовірності КТЗаг $k=440$ ($p \leq 0,01$), по іншим показникам $k=323 \div 424$ ($p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$);

г) «Провокація агресії у оточуючих» [23] A_5 підвищує практично всі види комунікативної нетолерантності на високому рівні статистичної достовірності КТЗаг $k=464$ ($p \leq 0,01$), по іншим показникам $k=243 \div 529$ ($p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$). Також цей тип агресії у спілкування підвищує рівень комунікативних здібностей на рівні тенденцій завдяки маніпулятивному впливу на оточуючих РКЗ $k=268$ ($p \leq 0,05$).

д) «Схильність до відображеної агресії» [23] A_6 підвищує загальний рівень комунікативної нетолерантності КТЗаг $k=317$ ($p \leq 0,05$), тенденцію оцінювати людей через своє «Я» КТ2 $k=360$ ($p \leq 0,01$), знижує вміння згладжувати

нерівності спілкування КТ4 $k=309$ ($p \leq 0,05$) та підвищує схильність підганяти людей під себе КТ6 $k=323$ ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2.9

Коефіцієнти Пірсона, що характеризують кореляційні зв'язки між показниками комунікаційної сфери особистості досліджених та емпатією і інтегральними формами комунікативної агресії

	Вік	ПКЗ	КТ1	КТ2	КТ3	КТ4	КТ5	КТ6	КТ7	КТЗ аг	НК_1	НК_2	НК_3	НК_Заг
Емп	,324*		-,288*								,633*			,360*
A_1			,353*	,444*			,361*	,287*	,362*	,440*				
A_2			,277*	,349*					,376*			-,333*		
A_4				,420*		,323*	,352*	,424*		,440*				
A_5		,268*		,243		,340*	,529*	,383*	,446*	,464*				
A_6				,360*		,309*		,323*		,317*				
A_8		,266*	,322*					,392*		,310*				
A_10				,354*		,331*		,324*		,330*				
A_11	-,318*			,280*						,267*				
A_3 аг			,406*	,542*	,136	,397*	,484*	,531*	,487*	,627*				

Примітка: 1)* $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; 2) Показники: ВКЗ – «Рівень комунікативних здібностей» [11]; КТЗаг – «Загальний рівень комунікативної толерантності» [39]; рівні толерантності за окремими показниками: КТ1 – «Здатність приймати (не приймати) індивідуальності інших людей» [39]; КТ2 – «Тенденція оцінювати людей, виходячи з власного «Я»» [39]; КТ3 – «Міра категоричності або незмінності і оцінки на адресу оточуючих» [39]; КТ4 – «Вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей» [39]; КТ5 – «Схильність переробляти та перевиховувати інших людей» [39]; КТ6 – «Схильність підганяти людей під себе, робити їх зручними» [39]; КТ7 – «Адаптаційні здібності у взаємодії з

людьми» [39]; НК_1 – «Загальна оцінка невербального репертуару людини» [9]; НК_2 – «Чутливість, сенситивності людини до невербальному поведінці іншого» [9]; НК_3 – «Здатність до управління своїм невербальним репертуаром» [9]; НК_Заг – «Загальний рівень розвитку невербальної комунікації» [9]; А_1 – «Спонтанність агресії» [23]; А_4 – «Анонімна агресія» [23]; А_5 – «Провокація агресії у оточуючих» [23]; А_6 – «Схильність до відображеної агресії» [23]; А_7 – «Аутоагресія» [23]; А_8 – «Ритуалізація агресії» [23]; А_10 – «Задоволення від агресії» [23]; А_11 – «Розплата за агресію» [23].

е) «Ритуалізація агресії» [23] А_8 сприяє підвищенню «Рівня комунікативних здібностей» [11] РКЗ $k=266$ ($p \leq 0,05$), ці данні потребують додаткового дослідження, можливо, це маскує особистісну агресивність під соціально виправдані форми, що полегшую порозуміння між комунікаторів з однаковою ментальність та стереотипами прояву агресії до якихсь явищ. Також «Ритуалізація агресії» [23] підвищує частоту спонтанних проявів агресії А_1 $k=322$ ($p \leq 0,05$), схильність підганяти людей під себе, як стандарт КТ6 [39] $k=392$ ($p \leq 0,01$) та загальний рівень комунікативної нетолерантності КТЗаг [39] $k=310$ ($p \leq 0,05$).

ж) «Задоволення від агресії» [23] А_10 піднімає рівень комунікативної нетолерантності КТЗаг $k=464$ ($p \leq 0,01$), по іншим показникам комунікативної толерантності $k=324 \div 354$ ($p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$).

з) «Розуміння розплати за агресію» [23] А_11 знижує «Рівень комунікативних здібностей» [11] РКЗ $k=-318$ ($p \leq 0,05$) та підвищує КТЗаг [39] $k=267$ ($p \leq 0,05$).

к) «Показник загальної агресії» [23] А_Заг статистично значимо впливає на зростання всіх показників комунікативної нетолерантності ($k=397 \div 532$ ($p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$)), особливо загального КТЗаг $k=627$ ($p \leq 0,01$).

Таким чином, наше кореляційне дослідження підтвердило взаємозв'язок показників емоційно-поведінкових характеристик особистості на стан її комунікативної сфери. Емпатія найбільш впливає на невербальні показники, а інтегральні показники комунікативної агресії найбільший вплив мають на зниження

комунікативної толерантності особистості, частково впливають на загальний рівень володіння комунікативними здібностями та розуміння невербальних сигналів інших.

2.5 Рекомендації що до розвитку комунікаційної сфери особистості студентів

У інформаційному суспільстві володіння комунікативними ресурсами є не лише підґрунтя професійної самореалізації, а й обов'язкова складова повноцінного щасливого життя людини. Таким чином розвинута та гармонійна комунікативна сфера особистості стає гарантом та джерелом успіху окремої індивідуальності, та навіть засадою розвитку багатограної структури сучасного суспільства, завдяки спокійному та взаємо поважного існуванню у суспільстві сьогоденного різноманіття інтересів, релігій, гендерних самовизначень, яким віддають перевагу конкретні люди. Тому формування комунікативної компетентності у громадян стає практично соціальною замовою суспільства. Особливо враховуючи емпіричні дослідження, що свідчать, про недостатньо рівень розвитку комунікативної сфери особистості студентів на початку вищої освіти [13, 42, 46].

Науковці розробили велику кількість тренінгів з розвитку комунікативних ресурсів студентів, більшість їх включені у процес отримання професійної освіти, особливо у соціономічних професіях, де комунікативна компетентність та культура мають рішуче значення для відповідності професійним нормам та цінностям.

Ефективність цього виду психологічного впливу доведена експериментальними дослідженнями.

О. Бікус та В. Волошина відзначають, що зазвичай тренінги дозволяють студентам зрозуміти «особливості своєї поведінки, відчувати різницю між намірами та результатами, виявити адекватність чи неадекватність вираження своїх почуттів у спілкуванні, та навчитися приймати свої почуття та почуття інших. Такий засіб розвитку комунікативної компетенції дозволяє відпрацьовувати уміння та навички, створюючи умови для розвитку особистісних компонентів комунікативної компетенції» [13].

К. Галацин пропонує вирішати цю проблему розвитком комунікативної культури у межах освітнього простору (рис. 2.8).

**Рисунок 2. 8 Структура особистості з розвинутою сферою особистості
[10, с.14]**

За висновками нашого емпіричного дослідження можливо виокремити побажання не лише розвивати окремо комунікативні ресурси, а й забезпечити здобувачам вищої освіти можливості особистісного зростання, що гармонізували б у них також рівномірне збалансування всіх сфер особистості, оволодіння засобами саморегуляції та самовдосконалення. Особливо важливим засобом у цьому процесі може бути індивідуально-особистісний досвід комунікації з викладачами в межах тьюторства.

Висновки по 2 розділу.

Були розроблені етапи проведення дослідження, для емпіричного етапу - підбрано психодіагностичний інструментарій, який дозволяє дослідити емоційно-поведінкові чинники комунікативної сфери особистості, а також її структурні особливості. Сформульовані методи кількісного та якісного аналізу отриманих результатів відповідно завданням дослідження.

Були уточнені вимоги до вибірки, відповідно гіпотези про емпатії та агресивності на комунікативну сферу особистості студентів.

Проведений аналіз отриманих даних по віковому та гендерному підґрунтю. Проведений кількісний порівняльний аналіз груп по рівню розвитку емпатії та агресивності дозволив провести якісний аналіз особливостей розвитку комунікаційної сфери особистості піддослідних у цих групах.

Кореляційний аналіз зв'язків між показниками комунікативної сфери особистості та емоційно-поведінков чинників – емпатії та комунікативної агресивності підтвердив нашу гіпотезу про значимість цих чинників для розвитку комунікативності студентів.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного теоретико-емпіричного дослідження були зроблені узагальнення:

1. Нами був проведений теоретико-методологічний аналіз зарубіжних та вітчизняних психологічних досліджень категоріального апарата, що стосується комунікативної сфери особистості, її структурних елементів та чинників розвитку, дозволяє зробити висновки: а) узгодженість у термінології відносно комунікативної діяльності людини у науці не виникла; б) між зарубіжною та вітчизняними науковими школами існує деяка розбіжність у тлумаченні широти та співвідношення понять «комунікація» та «спілкування»; в) розвиток понять, що характеризують комунікативні характеристики людини продовжує розвиватися, більш орієнтуючись у останній час на формування ресурсних можливостей та компетентність людини у цій сфері діяльності.

Комунікативна сфера особистості – це інтегративна складна система комунікативних характеристик особистості, які забезпечують формування та підтримку взаємодії особистості з іншими людьми, спільнотами та світом взагалі, сприяють розвитку самої особистості як активного учасника процесу спілкування та індивідуальної комунікативної досконалості; має складку структуру, особливості якої різні дослідники розглядають з позицій різних наукових підходів, акцентуючи значимість тих, чи інших структурних елементів.

Серед чинників, що сприяють/ускладнюють розвиток комунікативної сфери особистості у юнацькому віці нами були виокремлено пару феноменів емпатія – агресивність, що характеризують як емоційну, так і поведінкову сфери особистості та безпосередньо впливають на комунікативні особливості особистості. Деякі науковці розглядають їх як окремі складні феномени у складі особистості, деякі – вважають крайніми проявами одного процесу – взаємовідносин з оточуючими.

2. Було визначено склад діагностичної вибірки, у яку увійшли на добровільній підставі студенти одеських ВНЗ віком від 18 до 21 року, що

відповідає юнацькому віку. Дослідження складалося з трьох етапів: пошуково-аналітичного, емпіричного, оціночно-рефлексивного. Були використані психодіагностичні методики, методи якісної обробки отриманих даних та методи описової статистики.

В рамках емпіричної частини дослідження були використані: Тест для ля визначення комунікативних здібностей студентів (Р. Гумінна) [11]; Опитувальник «Діагностика комунікативної толерантності» В. Бойко [39]; Методика виявлення рівня емпатійних тенденцій І.М. Юсупова [39]; Методика експертної оцінки невербальних комунікацій А. М. Кузнецова [9]; Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко) [23].

3. По показникам комунікативної сфери особистості вибірка характеризується: а) конструктивним, репродуктивному та адаптивному рівнем володіння комунікативних здібностей, творчий найвищий рівень показують лише незначна група окремих студентів. Жіноча складова вибірки має статистично достовірно підтверджений більш низький середній рівень володіння комунікативними здібностями; б) показники комунікативної толерантності свідчать про низький рівень розвитку цієї комунікативної компетенції у піддослідних. Жіноча та чоловіча аудиторія показують однаковий загальний показник, але жінкам більш притаманні схильність підганяти інших під себе, перевиховувати їх та невміння згладжувати незручності при спілкуванні з некоректним співбесідником. А чоловіки більш категоричні, судять людей по собі, не схильні сприймати індивідуальність інших, та в цілому мають більш високий рівень комунікативної нетолерантності; в) рівень розвитку невербального інтелекту дослідженої аудиторії має середній рівень розвитку в цілому по виборці, загальні показники між групами жінок та чоловіків співпадають. Найбільш розвинений рівень у вибірці має чутливість до невербальних проявів інших, а рівень володіння особистісним невербальним репертуаром декілька вищий у жіночою підгрупі.

Середні показники емпатійності у досліджених знаходяться на нормальному рівні розвитку, але жіноча аудиторія у рівні розвитку емпатійних тенденцій більш орієнтована на соціальні настанови та поведінкові стандарти,

їй важливі соціальні контакти та соціальне схвалення, чоловіча ж більш індивідуалістична та має широкий розбіг прояву емпатійних тенденцій від мінімуму до високих показників.

Показники інтегральних форм комунікативної агресивності у вибірці у більшості знаходяться на середньому рівні, але жінки мають більш високий рівень прояв агресії, особливо в її спонтанності, анонімності, схильності провокувати агресію у оточуючих, хоча і статистично значимо більш ніж чоловіки розуміють соціальне засудження та розплату за агресивні форми поведінки. Рівень ритуалізації агресії у наших піддослідних низький та однаковий. Чоловіки суттєво перевищують у рівні аутоагресії жінок та декілька в невмінні гальмувати агресивність у поведінці.

Кількісний та якісний аналіз порівняння груп з різними рівнями комунікативних та емоційно-поведінкових показників підтвердив вплив останніх: 1) Розвиток емпатійності впливає як на комунікативну толерантність, особливо на прийняття індивідуальних особливостей інших людей та розсудливість та зрілість суджень про них, що базуються на досвіді взаємодії з людиною, розумінні її особливостей особистості чи станів, а не з імпульсивним та категоричним навішуванням ярликів. Розвиток емпатії позитивно впливає на невербальний репертуар проявів особистості, і навіть на рівень комунікативної агресії (анонімність та розплату за агресивну форму поведінки). 2) Рівень агресивності особистості, як її емоційно-дієва характеристика має вплив практично на всі рівні комунікативної сфери особистості: на загальні показники, на більшість показників комунікативної толерантності на найвищому та вищому рівнях статистичної достовірності, та навіть на такий показник розвитку невербальної комунікативності, як розуміння невербальних проявів оточуючих.

Вплив емоційно-поведінкових чинників (емпатії та агресивності) на розвиток комунікативної сфери особистості актуалізує необхідність свідомої гармонізації та регулювання проявів цих феноменів, бо це буде сприяти також більш швидкому формування комунікативної компетентності, як вищого рівня розвитку комунікативної сфери особистості у процесі отримання студентами вищої освіти

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні : методичний посібник. [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]. К. : Міленіум, 2011. 268 с.
2. Бабій А., & Турлюк, С. (2023). Комунікативна компетентність – основа професійної діяльності спеціаліста. *Молодий вчений*. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-113.1-1>
3. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : [Наук. видання]. К. : Либідь, 2006. – 272 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. У 2 кн. Кн. 2. К.: Либідь, 2003. 344 с.
5. Бікус О.О, Волошина В. В. Теоретичні засади формування комунікативної компетенції у підлітковому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Випуск 1(46). 2015. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13178/Bikus%20Voloshyna.pdf?sequence=1>
6. Вавринів О.С. Становлення поняття емпатії в психології. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №2. Т.1. С. 28-31.
7. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці; базові симптомокомплекси (монографія). Суми, 2012. 237с
8. Галацин К. Комунікативна культура майбутнього фахівця: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 132 с.
9. Гарькавець С. А. Психологія невербальної комунікації: учбовий посібник. Северодонецьк : Видавництво «Петіт», 2015. 214 с.
10. Гуляс І. А., Штефуник Н. С. Агресивність у контексті спілкування підлітків. Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі», 27 листопада 2018 р. Київ [електронний документ] / ред. кол. : Н.В.Чепелева (гол.ред.) та ін.– Чернівці : Чернівецький нац.-й унів-т ім. Ю.Федьковича, 2018.

11. Гуменна І. Р. Підготовка майбутніх лікарів до професійної комунікації на засадах міждисциплінарної інтеграції: дис. канд. пед. наук : 13.00.04. Захист Рівне : НУВГП, 2016. 270 с.
12. Дубовик О. М. Теоретичні аспекти вивчення професійно-орієнтованих особливостей особистісних якостей психолога в процесі професійного розвитку та становлення особистості. *Актуальні питання колекційної освіти (педагогічні науки)* : зб. наук. праць : у 2 т / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Вип. V, т. 1. Кам'янець - Подільський, 2015. С. 85–97.
13. Єрмакова З.І. Емпатійна складова комунікативної компетентності: *Вісник Запорізького національного університету*. № 2(13), 2010 С.155-159.
14. Козак Г. Психологічні особливості комунікативної толерантності на різних етапах професійного життя педагога. *Психологічні перспективи*, Вип. 41, 2023, С.108–119.
15. Коновал В. О. Мережеві технології в сучасних умовах суспільного розвитку: філософські концепції. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С.134-138.
16. Копець Л. В., Гордієнко В. І. Комунікативний світ особистості та його характеристики. *Наукові записки. Том 149. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. С.22-27.
<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/40ca6952-1779-4e84-981a-4770730ae108/content>
17. Корніяка О.М. Комунікативна компетентність як ефективний інструмент професійного самоздійснення викладача. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2021. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Випуск 21. с.88-99.
18. Куцепал С. В. Комунікативна діяльність особистості у вимірі невизначеності інформаційного суспільства: соціально-філософська рефлексія. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Філософські науки. Вип. 1 (87), 2020. С.117-119.

19. Лапа В. М. Науковий підхід до визначення поняття «комунікативна толерантність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічні науки*. Випуск 6. Том 2. 2016. С.61-65.
20. Маковецька К. М. Зв'язок комунікативної толерантності з ціннісними орієнтаціями особистості
https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/16.pdf
21. Максим Х. Термінологічна взаємодія “агресія–агресивність” у філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: “Юридичні науки”. № 1(37). 2023. С.101-106.
22. Мамчур Л. Комунікативна компетентність особистості: її роль і значення в успішному спілкуванні. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, (2). 2019. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2006.187078>
23. Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності
https://www.eztests.xyz/tests/social_boйко3/
24. Орищенко О.А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії : автореф. ... канд. психол.наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія» /О.А. Орищенко. Одеса, 2004. 21 с.
25. Паршук С. М. Педагогічна комунікація як складова професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. №5. С. 318 – 325.
26. Прищак М. Д. Концепт комунікативності як методологічна основа дослідження суб'єктності особистості.
<https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30883/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%89%D0%B0%D0%BA%20%D0%9C.%D0%94.%20%28%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
27. Прищак М. Д. Учитися бути вільним: суб'єктність як мета. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла*

Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб.наук. праць. Випуск 60. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2019. С. 38 – 44.

28. Проскурняк О. І. Комуникативна діяльність особистості як система. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. Випуск 2(47). 2015. С.115-120*

29. Проскурняк О.І. Дослідження комуникативної діяльності особистості: мета, завдання, функції. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України, Проблеми сучасної психології. 2012. Випуск 18. С.663-671.*

30. Скворцова С.О., Вортникова Ю.С. Професійно-комуникативна компетентність учителя початкових класів: [монографія]. Харків : «Ранок-НТ», 2013. 290 с.

31. Соловйова Д.В. Комуникативна толерантність особистості. *Теорія та практика сучасної психології. № 2.2017. С.34-37.*

32. Теоретичні та методичні основи розвитку комуникативної компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування : навчально-методичний посібник / авт. : Г. С. Дегтярьова, Л. А. Руденко. — К. : Педагогічна думка, 2010. — 192 с.

33. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.

34. Тур О.М. Теоретичні і методичні засади формування комуникативної компетентності майбутніх фахівців із документознавства та інформаційної діяльності в процесі професійної підготовки. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» (015 – професійна освіта). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України. Харків, 2019. 511 с.

35. Фалько Н.М. Психологічні аспекти комуникативної агресивності та конфліктності студентів психолого-педагогічних спеціальностей

<http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/11091/1/%D0%A4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE%20%D0%9D.%20%D0%9C.%202011.pdf>

36. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Підручник. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 224 с
37. Цимбалюк І.М. Психологія управління: навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал», 2008. – 624с.
38. Чеботарьова І. О. Формування комунікативної компетентності майбутніх курівників закладів освіти в умовах магістратури. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» (015 – професійна освіта). Харків, 2018.243с.
39. Шевенко А. М. Методичне забезпечення відбору учнівської молоді до вищих навчальних закладів педагогічного профілю / Метод. реком. – К., 2016. – 157 с.
40. Шевченко С.В., Фалько Н.М. Розвиток комунікативної компетентності майбутніх психологів. *Габітус*. Випуск 18. Т.2. 2020. С.143-148. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.2.26>
41. Юхимець О. І. Інтегративний зміст комунікативної компетентності майбутніх правознавців. *ScienceRise: Педагогічні науки*. 2017. № 11 (9). С. 44-48.
42. Baron R. A., Richardson, D. R. (1994). Human aggression. New-York : Plenum Press. 439 p.
43. Brown H. D. Teaching by Principles – An Interactive Approach to Language Pedagogy. USA : Addison Wesley Longman, 2001. 480 pp.
44. Community Psychology / Meg A., Christopher B. New York : Macmilan, 2017. 1201p.
45. Fromm E. (1990). The Anatomy of Human Destructiveness. Holt, Rinehart and Winston. New-York; Chicago; San Francisco. 521 p
46. Rogers C.R. Empatic : an unappreciated way of being // *The Counseling Psychologist*. 1975.V. 5, N 2. P. 2–10.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Методики емпіричного дослідження

1.Тест для ля визначення комунікативних здібностей студентів, розроблений. Р. Гумінною [11, с.123-124, 212-214], встановлює сформованість мотиваційно-ціннісного компонента готовності майбутніх спеціалістів до професійної комунікації. Тест містить 20 питань, за позитивну відповідь нараховується по 1 балу, тест дозволяє розподілити респондентів на чотири рівня готовності до професійної комунікації:

5) творчий (високий) рівень (17-20 балів) мотивації студентів до професійної комунікації, характеризується чітким усвідомленням комунікативних потреб, цілей та інтересів, розвитком комунікативних умінь і навичок, багатим комунікативним досвідом. На цьому рівні студент виявляє «розуміння, що комунікація між людьми є одним із найважливіших факторів їх успішності, матеріального і морального достатку, особистісного становлення. Комунікація для них становить величезну цінність» [11, с. 213];

6) конструктивний (середній) рівень (13-16,9 балів) мотивації властивий студентам з невеликою кількістю комунікативних потреб, інтересів та цілей у розвитку комунікації, наявністю незначного комунікативного досвіду. Респонденти, які виявляють «сформованість мотивації на конструктивному (середньому) рівні розуміють, що комунікація є важливою і необхідною у життєдіяльності людини, однак незначні комунікативні потреби та інтереси звужують коло їх комунікативної взаємодії» [11, с.213];

7) репродуктивний (задовільний) рівень (11-12,9 балів) мотивації характеризується обмеженими комунікативними потребами, нестачею повного та ясного розуміння цілей комунікативної діяльності, ролі професійної комунікації та її особливостей у професійній діяльності. Студенти «не сприймають ефективну комунікацію з оточенням, як необхідний складник психологічного комфорту, ефективної діяльності та досягнення цілей» [2, 214];

8) адаптаційний (низький) рівень (менше 11 балів) мотивації виявляється у тому, «що студенти не усвідомлюють значення професійної комунікації у роботі лікаря, майже не проявляють зацікавлення у вдосконаленні комунікативних знань умінь та навичок, не прагнуть до професійно-комунікативного самовдосконалення» [11, с.214].

2.Опитувальник «Діагностика комунікативної толерантності» В. Бойко [39, с.135-138] дозволяє визначити загальний рівень комунікативної толерантності та рівні толерантності за окремими показниками - неприйняття індивідуальності іншого, використання себе як еталона, категоричність суджень про оточуючих, вміння приховати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей, схильність перевиховувати оточуючих, схильність переробляти оточуючих під себе, нетерпимість до особистісного дискомфорту партнера по спілкуванню тощо. В процесі діагностики випробуваному необхідно відповісти на 35 запитань, що поділені на 7 блоків з оцінками від 0 до 15 балів. Максимальна оцінка 105 балів, свідчить про абсолютну нетерпимість до оточуючих. Кожний з блоків характеризує обмеження у сприйнятті та спілкуванні з оточуючими.

3. Методика експертної оцінки невербальних комунікацій А. М. Кузнецова [9, С.202-204] використана у режимі самооцінки респондентів. Методика дозволяє оцінити чотири показника невербальної комунікації:

1) Загальна оцінка невербального репертуару людини з точки зору його різноманітності, гармонійності, диференційованості(від+9 до -9 балів);

2) Чутливість, сензитивність людини до невербальному поведінці іншого Кількісна оцінка варіюється від 28 до 7 балів;

3) Здатність до управління своїм невербальним репертуаром адекватно цілі і ситуації спілкування. Кількісна оцінка варіюється від 23 до 2 балів;

4) Рівень розвитку невербальної комунікації – сумарна складова попередніх оцінок, визначається загальний показник рівня розвитку перцептивно-комунікативних можливостей людини. Цей показник може варіюватися від 0 до 60 балів.

4. Методика виявлення рівня емпатійних тенденцій І.М. Юсупова [39, с.141-145].

Інструкція: Для виявлення рівня емпатійних тенденцій необхідно дати відповідь на кожне з 36 тверджень. Якщо Ваша відповідь «не знаю» – 0 балів, відповідь «ні, ніколи» – 1 бал, «іноді» – 2 бала, «часто» – 3 бала, «майже завжди» – 4 бала, відповідь «так, завжди» – 5 балів.

Перелік тверджень:

1. Мені більше подобається інформація про подорожі, ніж про «Життя відомих людей».
2. Дорослих дітей дратує турбота батьків.
3. Мені подобається міркувати про причини успіхів і невдач інших людей.
4. Серед усіх музичних напрямків віддаю перевагу музиці в «сучасних ритмах».
5. Надмірну дратівливість і несправедливі докори хворого треба терпіти, навіть якщо вони тривають роками.
6. Хворій людині можна допомогти навіть словом.
7. Стороннім людям не слід втручатися в конфлікт між двома особами.
8. Старі люди, як правило, вразливі без причин.
9. Коли в дитинстві слухав смутну історію, на мої очі наверталися сльози.
10. Роздратований стан моїх батьків впливає на мій настрій.
11. Я байдужий до критики на мою адресу.
12. Мені більше подобається розглядати портрети, ніж картини з пейзажами.
13. Я завжди вибачав усе батькам, навіть якщо вони були не праві.
14. Якщо кінь погано тягне, його потрібно підстебнути.
15. Коли я читаю про драматичні події в житті людей, то почуваю, немов це відбувається зі мною.
16. Батьки ставляться до своїх дітей справедливо.
17. Коли бачу підлітків, що сваряться, або дорослих, я втручаюся.
18. Я не звертаю уваги на поганий настрій своїх батьків.
19. Я довго можу спостерігати за поведінкою тварин, відкладаючи інші справи.
20. Фільми та книги можуть викликати сльози лише в несерйозних людей.
21. Мені подобається спостерігати за поведінкою незнайомих людей.
22. У дитинстві я приводив додому бездомних кішок і собак.
23. Усі люди необгрунтовано озлоблені.
24. Дивлячись на сторонню людину, мені хочеться вгадати, як склалося її життя.
25. У дитинстві молодші за віком ходили за мною по п'ятах.
26. Побачивши покалічену тварину, я намагаюся їй чимось допомогти.
27. Людині полегшає, якщо уважно вислухати її скарги.
28. Побачивши вуличну подію, я намагаюся не потрапляти до числа свідків.
29. Молодшим подобається, коли я пропоную їм свою ідею, справу або розвагу.
30. Люди перебільшують здатність тварин відчувати настрій свого хазяїна.
31. Зі скрутною конфліктної ситуації людина повинна виходити

самостійно.

32. Якщо дитина плаче, на те є свої причини.

33. Молодь повинна завжди задовольняти будь-які прохання й дивацтва старих.

34. Мені хотілося розібратися, чому деякі мої однокласники іноді були замріяні.

35. Безпритульних свійських тварин слід відловлювати і знищувати.

36. Якщо мої друзі починають обговорювати із мною свої особисті проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.

Обробка результатів:

Перш ніж підрахувати отримані результати, перевірте ступінь відвертості, з якою Ви відповідали. Чи не відповіли Ви «не знаю» на твердження №№ 3, 9, 11, 13, 28, 36, а також чи не позначили пункти №№ 11, 13, 15, 27 відповідями «так, завжди»? Якщо це так, то Ви не побажали бути відвертими перед собою, а в деяких випадках прагнули виглядати в кращому світлі. Результатам тестування можна довіряти, якщо за всіма перерахованими твердженнями Ви дали не більше трьох нещирих відповідей, за чотирьох уже слід сумніватися в їхній вірогідності, а за п'яти - можете вважати, що роботу виконали дарма. Тепер підсумуйте всі бали, приписані відповідям на пункти №№ 2, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29 і 32. Співвіднесіть результат зі шкалою розвиненості емпатійних тенденцій.

Інтерпретація результатів:

Якщо Ви набрали від 82 до 90 балів – це дуже високий рівень емпатійності. У Вас болісно розвинене співпереживання. У спілкуванні, як барометр, тонко реагуєте на настрій співрозмовника, що ще не встигнув сказати ані слова. Вам важко від того, що навколишні використовують Вас як громовідвід, обрушуючи на Вас свій емоційний стан. Погано почуваєте себе в присутності «важких» людей. Дорослі й діти охоче довіряють Вам свої таємниці, радяться. Нерідко відчуваєте комплекс провини, побоюючись заподіяти людям турбот; не лише словом, але навіть поглядом боїтеся зачепити їх. Занепокоєння за рідних і близьких не залишає Вас. У той же час самі дуже чутливі. Можете страждати, побачивши покалічену тварину або не знаходити собі місця від випадкового холодного вітання Вашого шефа. Ваша вразливість часом довго не дає заснути. Якщо Ви засмучені, потребуєте емоційної підтримки з боку. За такого ставлення до життя Ви близькі до невротичних зривів. Подбайте про своє психічне здоров'я.

Від 63 до 81 бала – висока емпатійність. Ви чутливі до потреб і проблем навколишніх, великодушні, схильні багато чого їм вибачати. З непідробленим інтересом ставитеся до людей. Вам подобається «читати» їх обличчя й «заглядати» у їхнє майбутнє. Ви емоційно чуйні, товариські, швидко встановлюєте контакти і знаходите спільну мову. Мабуть, і діти тягнуться до Вас. Навколишні цінують Вас за щиросердність. Ви намагаєтесь не допускати конфлікти й знаходити компромісні розв'язання. Добре переносите критику на свою адресу. В оцінці подій більше довіряєте своїм почуттям та інтуїції, ніж аналітичним висновкам. Волієте працювати з людьми, ніж наодинці. Постійно потребуєте соціального схвалення своїх дій. За всіма перерахованими якостями Ви не завжди акуратні в точній і кропіткій роботі. Вас не важко вивести із рівноваги.

Від 37 до 62 балів – нормальний рівень емпатійності, властивий більшості людей. Навколишні не можуть назвати Вас «товстошкірим», але в той же час Ви не відноситеся до особливо чутливих осіб. У міжособистісних стосунках більш схильні судити про інших за їхніми вчинками, ніж довіряти своїм особистим враженням. Вам властиві емоційні вияви, але здебільшого вони перебувають під самоконтролем. У спілкуванні уважні, намагаєтесь зрозуміти більше, ніж сказано словами, але під час зайвого звірення у почуттях співрозмовника втрачаєте терпіння. Віддасте перевагу тому, щоб делікатно не висловлювати свою думку, не будучи певними, що вона буде прийнята. Під час читання художніх творів і перегляду фільмів частіше стежите за дією, ніж за переживаннями героїв. Вам важко прогнозувати розвиток відносин між людьми, тому, трапляється, їхні вчинки виявляються для Вас несподіваними. У Вас немає розкутості почуттів і це заважає Вашому повноцінному сприйняттю людей.

12-36 балів – низький рівень емпатійності. Ви зазнаєте труднощів у встановленні контактів із людьми, незатишно відчуваєте себе в гучній компанії. Емоційні вияви у вчинках навколишніх часом видаються Вам незрозумілими й позбавленими змісту. Віддаєте перевагу окремим заняттям конкретною справою, а не роботі з людьми. Ви – прихильник точних формулювань і раціональних рішень. Імовірно, у Вас мало друзів, а тих, хто є, цінуєте більше за ділові якості та ясний розум, ніж за чуйність. Люди платять Вам тим же: трапляються моменти, коли Ви відчуваєте свою відчуженість; навколишні не занадто уважні до Вас. Але це поправне, якщо Ви розкриєте свій панцир і станете глибше вдивлятися в поведінку своїх близьких і приймати їхні потреби як свої.

11 балів і менше – дуже низький рівень. Емпатійні тенденції особистості не розвинені. Вам важко першому розпочати розмову, тримаєтеся окремо серед товаришів по службі. Особливо важкі контакти з дітьми й особами, які набагато старші за Вас. У міжособистісних стосунках нерідко потрапляєте в незручне становище. Багато в чому не знаходите взаєморозуміння з оточуючими. Любите гострі відчуття, спортивні змагання, віддаєте перевагу мистецтву. У діяльності занадто центровані на собі. Ви можете бути дуже продуктивні в індивідуальній роботі, у взаємодії ж з іншими не завжди виглядаєте в кращому світлі. З іронією ставитеся до сентиментальних виявів. Болісно переносите критику на свою адресу, хоча здатні на неї бурхливо не реагувати. Вам необхідна гімнастика почуттів.

4. ВИЗНАЧЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ФОРМ КОМУНІКАТИВНОЇ АГРЕСИВНОСТІ (методика В.В.Бойко) [23].

Інструкція. У бланку для відповідей поруч з номером судження проставте свої відповіді: «так» - (+) або «ні» - (-).

Отитувальник.

1. Часом я зненацька «вибухаю» злістю, гнівом.
2. Якщо я бачу, що моє роздратування або злість передається іншим, то звичайно відразу беру себе в руки.
3. Щоб урятуватися від злості, що накопичилася, я придумав собі особливий ритуал: періодично б'ю подушку, боксую в стінку, бігаю навколо будинку тощо.
4. На роботі звичайно стримуюся, а вдома буваю невтриманим.
5. Іноді я розумію, що викликаю в кого-небудь злість, роздратування, але мені важко змінити свою поведінку або я не хочу цього робити.
6. Якщо мені грубіянять, я, як правило, утримуюся від різкості.
7. Іноді я чесно зізнаюся собі: я – погана людина.
8. Тільки варто мені розлютитися, як я домагаюся свого від оточуючих.
9. Нерідко я виявляюся залученим до якого-небудь протиборчого угруповання.
10. Час від часу мене немов тягне посваритися з кимсь.
11. Я часто розплачуюся за свою різкість або брутальність.
12. Часто яка-небудь дрібниця виводить мене із себе.
13. Розлютившись, я можу вдарити кого-небудь (дитину, партнера і т. ін.).
14. Почуваючи приливи злості, я можу розрядитися на предметах (б'ю кулаком об стіл, що-небудь ламаю, б'ю посуд).
15. Я дозволяю собі спалахи злості або гніву там, де мере ніхто не знає.
16. Я думаю, що мій характер – не подарунок.
17. Якщо хто-небудь з колег погано відгукнеться про мене, я висловлю йому усе, що думаю про нього.
18. Бувають хвилини, коли я ненавиджу або зневажаю себе.
19. Щоб змусити себе зробити що-небудь важке або складне, мені іноді треба себе гарненько розлютити.
20. Траплялося так, що я ставав членом негарної компанії (угруповання).
21. Звичайно, коли я посварюся з ким-небудь, мені легшає.
22. Деякі люди ображені на мене за мою різкість або злість.
23. Коли я дуже утомлююся, то легко можу розлютитися, вийти із себе.

24. Моя злість звичайно швидко проходить, якщо той, хто її викликав, просить у мене вибачення або визнає свою неправоту.

25. Мені вдається гасити роздратування та інші напружені стани в активному відпочинку – у спорті, туризмі, культурних заходах.

26. Трапляється, що я з'ясовую відносини з продавцем або клерком на підвищених тонах

27. У мене гострий язик – палець мені в рота не клади.

28. Я звичайно легко «заводжуся», коли зіштовхуюся з брутальністю, агресивністю або злістю оточуючих.

29. Багато чого з того поганого, що трапилося зі мною в житті, я напевно заслужив.

30. Злість найчастіше допомагає мені в житті.

31. Я часто лаюся в чергах.

32. іноді мені говорять, що я злюся, але я цього не помічаю.

33. Відчуття злості або гніву явно шкодить моєму здоров'ю.

34. Іноді я починаю злитися несподівано.

35. Якщо я розлючуюся, то найчастіше відхожу майже миттєво.

36. Щоб заспокоїти нервову систему, я часто спеціально починаю займатися якою-небудь справою (читання, телевизор, господарські турботи, професійна робота).

37. У транспорті або магазині я буваю більш агресивним, ніж на роботі.

38. Я людина різка або дуже категорична.

39. Якщо хто-небудь буде зло жартувати стосовно мене, я швидше за все поставлю його на місце.

40. Я часто злюся на себе з якого-небудь приводу.

41. під час спілкування вдома я часто спеціально надаю своєму обличчю суворого виразу.

42. Якби знадобилося піти на барикади, я б пішов.

43. Звичайно моя злість дає мені імпульс активності.

44. Трапляється, що я по кілька днів переживаю наслідки того, що не зміг утримуватися від злості.

45. Бувають моменти, коли мені здається, що я усіх ненавиджу.

46. Коли я відчуваю приплив злості або агресії, то часто іду куди-небудь, щоб нікого не бачити і не чути.

47. Я часто заспокоюю себе тим, що зриваю зло на речах кривдника.

48. Іноді в транспорті товкотнеча або в черзі я буваю настільки агресивний, що потім відчуваю себе незручно.

49. Я часто буваю незговірливим, упертим, неслухняним.

50. Я легко встановлюю стосунки з людьми, що провокують брутальність або злість.

51. Якщо бог коли-небудь покарає мене за мої гріхи, то це буде заслужено.

52. Щоб уплинути на оточуючих, я часто лише зображую гнів або злість, але не переживаю, не відчуваю цих станів.

53. Я б взяв участь у стихійному мітингу протесту, щоб відстоювати разом із усіма свої насущні інтереси.

54. Після спалаху роздратування, злості я звичайно добре почуваю себе якийсь час.

55. Моя дратівливість негативно позначилася на стосунках із близькими або друзями.

Обробка результатів.

Опитувальник дозволяє вивести «індекс агресії» з урахуванням 11 параметрів, кожний з яких оцінюється окремо в інтервалі від нуля до 5 балів. За кожен відповідь, що відповідає ключеві, нараховується один бал; чим вище оцінка, тим більше виявляється вимірюваний показник агресивності.

Ключ.

1. Спонтанність агресії: +1, +12, +23, +34, +45.

2. Нездатність гальмувати агресію: -2, +13, -24, -35, -46.

3. Невміння переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти: -3, -14, -25, -

4. Анонімна агресія: +4, +15, +26, +37, +48.
5. Провокація агресії в оточуючих: +5, +16, +27, +38, +49.
6. Схильність до відбитої агресії: -6, +17, +28, +39, -50.
7. Аутоагресія: +7, +18, +29, +40, +51.
8. Ритуалізація агресії: +8, +19, +30, +41, +52.
9. Схильність заражатися агресією юрби: +9, +20, +31, +42, +53.
10. Задоволення від агресії: +10, +21, +32, +43, +54.
11. Розплата за агресію: +11, +22, +33, +44, +55.

Потім підрахуйте загальну кількість набраних балів по всьому тесту. Отримана сума – ваш «індекс агресії».

Інтерпретація результатів («індекс агресії»).

Відсутність або дуже низький рівень агресії (від 0 до 8 балів) звичайно свідчить про нещирість відповідей респондента, про його прагнення відповідати соціальній нормі. Такі показники зустрічаються в людей із зниженою самокритичністю і завищеними домаганнями.

Невисокий рівень агресії (від 9 до 20 балів) відзначається в більшості опитуваних. Він звичайно буває обумовлений спонтанною агресією і поєднаний з невмінням переключати агресію на діяльність і неживі об'єкти (у цьому, можливо, немає необхідності).

Середній рівень агресії (від 21 до 30 балів) звичайно виражається в спонтанності, деякій анонімності і слабкій здатності до гальмування.

Підвищений рівень агресії (від 31 до 40 балів) . До атрибутів, характерних для її середнього рівня, звичайно додаються показники розплати, провокації.

Дуже високий рівень агресії (41 і більше балів) пов'язаний з одержанням задоволення від агресії, перейняттям агресією юрби, провокуванням агресії в оточуючих.

Додаток Б

Таблиця

**Середні значення та стандартні відхилення по показникам
емпіричного дослідження**

Стать	Жінки		Чоловіки		Вся вибірка	
	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення
Вік	19,12	0,88	19,36	0,95	19,21	0,91
PK3	12,47	2,26	13,77	2,52	12,98	2,43
KT1	10,26	2,84	11,32	3,18	10,68	3,00
KT2	10,09	2,67	10,73	2,81	10,34	2,72
KT3	9,94	2,66	11,14	3,23	10,41	2,93
KT4	12,24	2,87	11,73	3,44	12,04	3,09
KT5	10,94	3,40	10,23	2,79	10,66	3,17
KT6	11,44	3,37	10,95	3,34	11,25	3,34
KT7	9,59	2,02	10,05	2,72	9,77	2,30
KT3аг	75,00	13,15	76,86	14,21	75,73	13,48
HK_1	5,53	3,93	5,09	4,35	5,36	4,07
HK_2	16,06	5,56	16,05	6,27	16,05	5,79
HK_3	14,41	5,11	13,91	4,06	14,21	4,69
HK_3аг	35,47	10,73	35,09	10,51	35,32	10,55
Емп	53,53	14,35	49,50	19,27	51,95	16,41
A_1	2,82	1,42	2,55	1,44	2,71	1,42
A_2	1,44	1,24	1,64	1,14	1,52	1,19
A_3	2,76	0,96	2,68	1,04	2,73	0,98
A_4	1,38	0,92	1,05	1,00	1,25	0,96
A_5	2,68	1,47	2,36	1,62	2,55	1,52
A_6	2,74	1,24	2,68	1,62	2,71	1,38
A_7	2,85	1,46	3,27	1,72	3,02	1,57
A_8	0,94	1,25	0,95	1,00	0,95	1,15
A_9	1,15	1,05	1,18	1,05	1,16	1,04
A_10	1,35	1,04	1,41	1,05	1,38	1,04
A_11	3,06	1,58	2,36	1,00	2,79	1,41
A_3аг	22,71	6,68	21,27	6,07	22,14	6,43

